

355 (1024)
3418
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН ТУШТУК
БӨЛҮМҮ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ЗАКИРОВ Акимжан

ЭТНОПСИХОЛОГИЯГА
КИРИШҮҮ

ОШ — 1996

88.5 (1261/1)

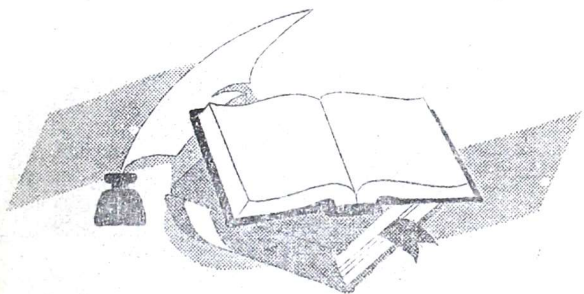
3+18

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН ТУНТУК
БОЛУМУ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ЗАКИРОВ АКИМЖАН

ЭТНОПСИХОЛОГИЯГА КИРИШУУ

280A

Ош мамлекеттик университети
Китепканасы
ИНВ № 732288

ОШ - 1996

~~3418~~

2830

Рецензенттер:

Философия илиминин доктору, профессор Сарыков Т.К.
 Психология илиминин кандидаты, доцент Мырсабеков А.Ж.

Кыргыз Республикасынын
 Улуттук илимдер Академиясынын түштүк бөлүмүндөгү
 Оштогу коомдук илимдер институтунун редакциялык кеңеши
 тарабынан басмага сунуш этилет.

Закиров А.

А.41. ЭТНОПСИХОЛОГИЯГА КИРИШҮҮ

Изд-во КР УИА ТБ ОКИИ, 1996, - 105 б.

ISBN 5-024-00096-02

Окуу китепте этнопсихологияга теориялык анализ берилип, "этнос", "улут", "улуттук аң-сезим" "күндөлүк аң-сезим", "улуттук маданият" сыяктуу проблемалар талдоого алынат. Аларга философиялык, психологиялык анализдер берилет, айрым фактыларга салыштырылып улуттар аралык маданиятка, улуттук салт-санаага, үрп-адатка карата "дүйнөнүн көрүнүшүн" кабылдоо, аң-сезимдин психикалык категориясына бөлүнөт. Ошону менен катар кыргыз улуттук маданиятын этнопсихологиялык мыйзамда аңаңыздоого мүмкүндүк берген теориялык мазмундагы гетероавгостереотиптер аныкталат.

Окуу китебин Жогорку окуу жайынын студенттерине, мектеп мугалимдерине, аспиранттарга жана жалпы кызыгуучуларга арналат.

4602010000 - 096

З ————— 105 - 96

105 / 14 / -96

ISBN 5 -025 - 00105 - 11

ББК 96. 11

КС Издательство
 КР УИА ТБ ОКИИ, 1996

КИРИШҮҮ

Этнопсихологиянын табиятын үйрөнүүгө арналган бул окуу китебинде улуттук аң-сезимдин жүрүм-турумундагы байыртадан бери калыптанган элдик психологиясындагы мыйзамдуу орун алган түшүнүктөр, материалдык факторлор, жеке адамдар ортосундагы мамилелер жана психикалык механизмдер талдоого алынат.

Эл аралык актуалдуу проблемага айланган саясий идеологияда дүйнөдө жашаган ар бир улуттун өзүнө мүнөздүү болгон этнопсихологиялык элементтери, андан өнүгүп чыккан мыйзам ченемдери жана терең калыптанган категориялары жолугат. Ушул мезгилге чейин дүйнөлүк илимдин тарыхында, социология, этнография, этнофилософия, психоллингвистика, психосемантика сыяктуу илимдин тармактары кеңири өнүгүп, ошонун ичинде этнопсихология илими да тиешелүү деңгээлге көтөрүлгөн. Ал эми алган илимдин басымдуу көпчүлүгү кыргыздардын тарыхы менен тагдырында Совет бийлиги учурунда 70 жылдан ашуун жашаса да айрым гала макалалар, изилдөөлөр, жеке көз караштар түрүндө аракет жасалып, чыны өз деңгээлинде терең каралып, атайын окумалдык милдетин аткарбаган. Албетте, алардын себептерин, кемчиликтерин социализмдин күнөөсү катары да эсептөөгө жарабайт.

СССРдин курамында жашаган союздук республикалар өз алдынча эгемендүү мамлекеттерге ажырашы анча деле көп жылдарды артта калтыра элек, ошондуктан алар мурунку калыптанган тарыхый маданиятты сактап, саясий идеологияда болсун, бирдиктүү экономикада болсун азыр да өз ара жардамдашууну улантышууда, бирок улуттук установка, стереотип, менталитет, имидж өңдүү түшүнүктөр өзгөрүүгө учуроого туш болууда.

Психология багытында улуттук маданият, өздүк аң-сезим, күндөлүк жашоо-шарт инсандын жүрүм-турумунда биймандык норма катары каралып, улуттар жана инсандар аралык мамиленин өз ара байланышында ар бир улуттун этнопсихологиялык өзгөчөлүгү мурдатан эле чечмеленип келинди. Жогорку айтылган проблемаларды советтик психолог А. Н. Леонтьев биринчилерден болуп психология илиминин тарыхына киргизилген "дүйнөнүн көрүнүшү" /картинга мира/ алынды. "Дүй-

пөнүн көрүнүшүн" адамзат кандайча, кабылдоосун ар бир элдин маданиятына, дүйнөгө болгон көз караштарына этнопсихологиялык жактан терең, ишенимдүү изилдөөлөрдүн жыйынтыктары өз ара салыштырылды, илимий талдоолорго алынды.

Оюбузду далилдеш үчүн далилдүү факторлорго кайрылабыз. Советтик психологиянын алкагында А. Р. Луриянын /1974/ улуттук проблеманы чечмелөөгө карата "таануу процессинин" өзгөчөлүгүнө жасалган эксперименталдык изилдөөлөрдүн жыйынтыгын айтууга болот. Бул эксперименталдык изилдөөдө улуттардын өкүлдөрүнүн рефлексиялык /өзүн-өзү таануу өзүн-өзү изилдөө/ проблемаларын талаштын айланасында талдалып, улуттук рефлексияга, улуттук маданиятка, географиялык шартына, мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүнө жана элдин цивилизациясына жараша аныкталган. Ушул изилдөөгө таянганда кыргыз улутунун күндөлүк аң-сезими да бул мыйзамга жараша өнүгө тургандыгын байкоого болот. Ошондой эле дагы бир теориялык булак катары коңшулаш казак республикасынын белгилүү психологу М. Мукановдун казак улутунун өкүлдөрүнө жүргүзүлгөн моралдык жүрүм-турумдун эрежеси катары фольклордук чыгармаларды пайдаланып жараткан эмгектери да жакшы натыйжа берет. Ал эми америкалык психоллингвистер жана психологдор Дж. Брунер /1977/, М. Коул, С. Скрибнердин /1974/ өз учурунда советтик психологиянын чыңдан ары өнүгүшүнө калтырылган эмгектери улуттук менталитетке өтө чон маани бергени далилденген. Америкалык бул окумуштуулардын эмгектерин кыргыз этносуна салыштырып кароо менен бирге дагы көптөгөн изилдөөлөргө таянып, аны кыргыз этнопсихологиясынын теориялык негизин түптөнтүүгө булагы катары пайдаланууга толук шарт түзөт.

Бул окуу китептин жаралышындагы экинчи дагы бир булак азыркы шериктеп мамлекетте деги орун алган этнопсихологияга байланышкан изилдөөлөргө таянуу. Алсак 1983-жылы "Советтик этнография" /1983, № 3, с 75-85/ журналында жарык көргөн психолог, этнограф, психоллингвистер - Дашдемиров, Леонтев, Бромлей, Кон, Дробижева, Старовойто, Решидов, Левковичтердин СССРдин карамагында жашаган улуттардагы финоменологиялык мүнөзүн аныктоо максатын

да даярдалган теориялык дискуссиясын алууга болот, Кыргыз этнопсихологиясынын теориялык негизин чечүүдө жогорку белгилеген проблемаларга таянып аны этнопсихология туурасында жарык көргөн илимий адабияттары айкалыштырып ишке ашырылат. Ошондой эле америкалык психологдор Ч. Озгут /1952/. Дж. Кейли /1957/, россиялык психолог В. Ф. Птренко /1988/ тарабынан негизделген психосемантикалык ыкмалар кыргыз этнопсихологиясында айкалыштырылып, улуттук аң-сезимди элдик маданиятка жараша изилдөөгө алына тургандыгы белгиленди. Натыйжада улуттук стереотиптердин, менталитеттердин башка улуттан айырмачылыктары аныкталып, улутка тиешелүү аң-сезимдин жалпы психикалык категорияларга ыңайыкталып ажыратылды.

Окуу китебин автору улуттук аң-сезимди илимий философиянын негизинде ар тараптуу толук анализдөө менен кыргыз улуттук маданиятына жараша "дүйнөнүн көрүнүшүн" кабылдоо улуттук аң-сезимдин этнопсихологиялык жактан анализдөө керек экендигин белгилейт.

Изилдөөнүн методологиялык куралы катары кыргыз фольклоруна таандык болгон ирсандын жүрүм-турумун мүнөздөгөн фразеологизмдин илхамдары, дүйнөнү коркоч чагылткан жүрүм-турумдардын /попунктар/ эрежелери, адамдагы орун алган сапаттардын психосемантикалык ыкмалардын кыргыз варианттары жаратылды. Жогорудагы аныкталган илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына таянып, кыргыз этностук спецификалык өзгөчөлүккө ээ болгон гетероавтостереотиптер аныкталды, андан ары бизде жашаган башка улуттун өкүлдөрүн маданий өзгөчөлүгү да салыштырылды.

Жогорудагы факторлор көрсөткөндөй бул окуу китебинин дагы бир негизги максаты - шериктеш мамлекеттердин ортосундагы экономикалык, саясий-идеологиялык, достук байланыштарды өнүктүрүүгө багытталат. Ошондой эле Кыргызстанда жашаган көптөгөн улуттардын өз ара мамилесин жакшыртып, жашоо шарты, максаттуу өмүр сүрүүгө көмөк көрсөтөт, шаар менен айыл кыштактарда жүргүзүлүүчү элдик салт-санаа, үрп-адаттардын сакталышына этнопсихологиялык анализ жүргүзүүгө жардам берет.

§1. КЫРГЫЗ ЭТНОСУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыргыз элинин узак тарыхы көптөгөн доорлордон бери жашап келген эл катары этностук сапатын таанып-билүүдө бизге келип жеткен коомдук аң-сезимдин формаларында түбөлүккө орун алган факторлорго таянабыз. Андай булактарга: элдик философия, мораль искусство, саясат, тил, дил, этнография, этнопедагогика, тарых ж.б. кирет. Кыргыз этносунун кылымдар бою өнүгүп калыптанган психологиялык катмарларын же кыргыздын таанып билүүдөгү бирден-бир колдонгон каражаты кыргыз фольклору болуп саналат. Анткени жазуу маданияты анча өнүкпөгөн, өнүксө да бизге кеч жана аз жеткендиктен түрк тилинде сүйлөгөн эң байыркысынын бири кыргыздын өтө узакка созулган тарыхый жашоосунда, анын бүткүл рухий аң-сезиминдеги андап билүүдөгү бардык табылгасы толугу менен элдик оозеки чыгармачылыктын эбегейсиз көркөм дүйнөсүнө сиңирген, демек кыргыздын этнопсихологиясы да ошол улуу дүйнөгө батырылган.

Кыргыз фольклорунда-кыргыз этносунун толук менталитетин чагылдырып, анын жанлары-эпостордо, жөө жомоктордо, санжырада, макал-лакаптада, табышмактарда, лирикалык ырларда-кыргыз этносунун психологиялык установа-лары, стереотиптери, имидждери баяндалат.

Элдик психологияны чагылдырууда тарыхый-этнографиялык максатташташтагы жазуулар, кол өнөрчүлүккө байланышкан боз үйлөрдү жасалгалоо, үй эмеректерин кооздоо, тикмечилик, узчулук, устачылык, мүнүшкөрлүк, саялкерлик, элдик театрдын үлгүлөрү болгон манасчылык, токуучулук, айтыштык, куудулдук, чечендик, комузчулук, куурчак ойноо, бийге түшүү, оюн ойноо, той берүү, аш өткөрү, маркум узатуу, үйлөнүү салты сыяктуулар кыргыз этносунун кылымдар бою кандайча өнүккөнүн толук далилдейт. Бул элдик табылгалар мазмунуна функциясына, формасына, жасалган материалына, архитектура-сына ж. б. көптөгөн белгилерине карата ошол

мурунку өткөн кыргыз улутунун улуттук мааныматына, билим деңгээлине, жүрүм-турум этикасына карата этникалык мүнөздөмө берип, башка улуттардан болгон айырмачылыгын аныктайт. Мындай чыгармаларды биз XVIII кылымдан баштап изилдөөлөрдү жүргүзгөн илимпоздор академик В. Н. Татищев, профессор П. И. Рычков, капитандар И. Г. Андреев, Ф. С. Ефремовдордун илимий чыгармаларынан кездештиребиз.

Жогорку айтылган фольклорго таянуу менен түрдүү илимдин өкүлдөрү болгон илимпоздор кыргыз улутуна таандык эпосту өз илимдеринин мыйзамына жараша түрдүүчө жыйынтык чыгарышкан. Алсак тарых илимпоздору кыргыз улутунун басып өткөн жолун ар тараптуу изилдеп, айрым бир тарыхый фольклорду өз илиминде толук ачып көрсөтүүдө. Бизге белгилүү IX кылымдардан баштап кыргыз каганаты түзүлүп, улут, мамлекет катары белгилүү болуп, эли, жери, маданияты мамлекеттик укугун сактаган бүтүн бир улуттун уюмдашкан тобун көрсөтө алгандыгын билебиз.

Кыргыз элинин жашаган тарыхый мезгилдерин социология, философия, антропология, архигеология, лингвистика, этнография илимдеринин арасынан жолуктурууга болот. Буларга далил катары Кыргызстандын түштүк областарынан табылып жаткан саймалуу таштарды, Талас жана Өзгөн шаарындагы азыркы мезгилге чейин жашап жаткан мунабаларды көрсөтүүгө болот. Бул архигеологиялык эстеликтер кыргыз элинин башынан кечирген көптөгөн рухий маданиятынан кабар берип, улуттук аң-сезими менен билим деңгээлинен, жашоо тиричилигинен көрүнүп турат. Тарыхчылардын айтуусуна караганда Ош шаарынын борборунда жайгашкан Сулайман-Тоосу кыргыз элинин көптөгөн тарыхый этностун өнүгүшүн мүнөздөйт. Биринчиден, Ош шаарынын негизделиши ушул тоого байланыштуу болсо, экинчиден, архигеологдордун изилдөөсүнө караганда бул тоонун байыркылыгы дүйнөгө белгилүү болгон Эгипеттеги пирамидалар менен жашташ экендигин божомолдойт, үчүнчүдөн, тоонун жайгашуу рельефи жөн гана жаратылыштык тос сыяктуу болуп байкалбастан географиялык шартта өзгөчөлөнүп, жердин түздүгүнө жайгашкандыгы кимдин болсо көңүлүн өзүнчө бурбай койбойт. Ошогдой эле тоо тектери кандайдыр бир астрономиялык

түшүнүктөрдү туюндуруп, жыл мезгилин, ай, күн убактыларынын түшүндүргөн календардык маалымат берген сыяктуу болуп, атайын кол менен жасап чыккан тоону элестет. Эгерде чындай эле ошондой боло турган болсо, бул тоонун өзүндө көптөгөн маданияттын, сырдуу билимдин, көптөгөн жөндөмдүүлүктөрдүн психикалык өзгөчөлүгүн, адамдар тарабынын ал тоого жасаган аң-сезимдүү мамилесин байкайбыз.

Айрым материалдык факторлордун этникалык белгилерине карата кыргыз эли Енесей-Орхон дарыясынан баштап, Памир, Алай тоолорун аркалап жашап келгендигин түшүндүрөт. Бул айтылган проблемаларды чечүүдө албетте этнопсихологиянын милдетине таянууга туура келет. Себеби жашоо тиричиликти улантып, күндөлүк тиричиликке жараша жүрүм-турумду башкарууда алгачкы общиналык коомдон баштап, ушул биз жашаган мезгилге чейин ар бир коомдук формация өзүнүн жаратылышта кездешкен мыйзамдын негизине баш ийип, инсандын жүрүм-турумун нукка салган. Адам баласынын жашоо тиричилиги этнопсихологиянын мыйзамында башкарыла тургандыгын советтик окумуштуулар Поршенов (1979) менен Назыряндын (1992) эмгектеринен кеңири кездештирүүгө болот.

Бүгүнкү кыргыз элинин улуттук психологиясын изилдөөдө жалпы психологиянын тарыхы, социалдык психология, курактык психология, психоллингвистика, психосемантика жана этнопсихологиялардын мыйзам ченемдерин колдонуу аркылуу бардык проблеманы чечмелөөгө туура келет.

Этнопсихологиянын табияты жөнүндө сөз кылгандабызда аталган предметтин түпкү мазмунуна караба бул предметтер аралык сүйлөш жашоочу дисциплина экендигин байкайбыз. Этнопсихология деген термин грек тилинен кабыл аланган үч компоненттик сөз айкашынан туруп, этнос-ethnos - уруу, эл, психика - psych - "жандык", логия-logos окуу, үйрөнүү элдин жан-дүйнөсүн билүү дегенди түшүндүрөт. Бул терминдерден куралган "этнопсихология" жалпы адамзатка тиешелүү болгон психологиянын тарыхында өз ордун таап, тиешелүү ролун аткарган, атайын окуу предмети катары функцияны аткарат.

Этнопсихология дегенибизде-улуттук маданиятка тиешелүү болгон, өз элинин психикасын мүнөздөгөн, ошол элге

тиешелүү өз алдынча принциптери, закондору, үрп-адат, салт-салаасы бар, этникалык стереотиптери, установкалары жана металитеттери айкалышкан механизмдин үйрөтүүчү психологиялык илимдин бир тармагын айтабыз.

Биринчи жолу тарыхта этнопсихология терминин немец окумуштуулары М. Лоцарус, Х. Штейнталь тарабынан 1800-жылдары улуттук тилди, мифологияны, жүрүм-турумдун моралдык нормасын жана улуттук маданиятты салыштыруу максатында өздөрүнүн илиминде колдонушкан¹. Этнопсихологиянын технологиясын адам баласынын жашоо шартында колдонуу менен ар бир улуттун аң-сезиминде өзү жашаган мамлекеттин ичинде ошол улуттук маданиятына, саясий-экономикасына жана жекече интеллектуалдуулугуна жараша боло тургандыгын аныкташкан. Бирок бул тарыхый мезгилде диндик идеология катуу күчөп тургандыктан көптөгөн тоскоолдуктарга учурап, этнопсихология аңчалык өнүгө алган эмес.

В. Вундтун жетекчилиги астында 1879-жылы Германиядагы Лейпциг университетинде биринчи болуп, психология илими өз алдынча илимдин бир тармагы катары таанылышы, этнопсихологиянын андан ары өнүгүшүнө мүмкүнчүлүк түздү². Андан ары АКШда 1930-жылдары неофрейддик теориянын негизинде балдарды жеке инсан катары калыптандырууда бала жашап жаткан социалдык чөйрөгө чоң маани берүү менен тарбиялоого жетишүүнүн атайын "модели", тиешелүү шарты болушун далилдешкен. Ал эми балдардын жеке психикасынын өнүгүшү, баланын туулуп өскөн жер шартына, тарбияланып жаткан улуттук маданиятына мамлекеттик саясий идеологиясына, экономикасынын өсүшүнө жараша боло тургандыгын белгилешкен.

Бул агымда жакташкан америкалык окумуштуулар К. Хорни, Э. Формм, Г. Салливан балдардын инсан катары өнүгүшүн этнопсихологиясынын принциптерин колдонуу менен анализдоого аракет жасашкан. К. Хорни балдардын интеллектуалдык өнүгүшү жө тескерисинче невроздук ооруга жолугуп, тынчынын кетиши, ал бала тарбияланып жаткан мамлекеттик экономикасына, юридикалык мыйзамына жана улуттук этникалык маданиятынын таасир этүү күчүнө жараша боло

1. Психология. Словарь. Под ред. А. В. Петерского и др. М., Политиздат, 1990, с. 469.

2. Ждан А. Н. История психологии: Учебник. - М., МГУ, 1990, с. 189

тургандыгын баса белгилешкен. Анып айтуусуна караганда: "Бала жашап жаткан коомчулук баланы канчалык социалдык жактан камсыздандыра турган болсо бала психикалык жактан ошончолук активдүүлүккө ээ болот!" деген. Адам баласындагы интеллектуалдуулук деңгээл же "мен" деген невротикалык ооруга чалдыгуу эки жактуу "туура" жана "тескери" жүрүүчү социалдык маалыматтын болушуна жараша аныкталат. "Тескери" социалдык маалыматтарга - улуттук экономиканын начардыгы, ата-эненин жогорку деңгээлде мамилени уюштура албагандыгы, өзүн курчап турган чөйрөдөн өзүн пас сезгендиги, коомдогу моралдык нормада өзүн алып жүрө албагандыктан дайыма өзүн күнөөлү сезип, кемсинүү невроздук ооруга алып келиши. Ал эми "туура" социалдык маалыматтарга тескерисинче өтө ашыкча ийгиликтерге жетишүү, социалдык нормадан ашыкча "Мен" дегенди пайга кылуу менен коомдук моралдык нормасындагы жүрүм-турумдан чыгарып, адам баласын невроз ооруларына алып келгендиги.

Э. Фромм социализацияга чоң маани берүү менен психоаналитикалык көз карашта индивиддердин невротикалык ооруга учурашы индивид жашаган коомчулуктан жеткиликтүү деңгээлде "кайта байланышты" ала албастан жеке өзүн жалгыз сезип, коомчулуктан ажыраган сыяктуу, өзүн-өзү жек көрүү психикалык абалга учурашына алып келет. Ал эми индивиддин невротикалык оорусу жашаган мамлекетинин жүргүзгөн улуттук саясатына жараша болорун түшүндүргөн.

Мындай психоаналитикалык фактыларды биз азыркы мезгилде да эң жогорку деңгээлде өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдөн байкайбыз. Айрым статистикалык көрсөткүчтөргө караганда адам өзүн-өзү өлтүрүү Швецария, АКШ, ФРГ, Великобритания сыяктуу өлкөлөрдө көп боло тургандыгын мезгилдүү басма булактарынан окууга болот. Э. Фроммдун изилдөөлөрүнө караганда мындай өзүн-өзү өлтүрүүдө ошол адам экономикалык жактан жетишпестиктен эмес, өзүн коомдо жалгыз сезип, эч ким чын дили менен аны жакшы көрбөгөндүктөн, сүйбөгөндүктөн, өзүнө ишенбегендиктен экендигин көрсөтөт.

Г. Салливен өз концепциясында инсандын активдүүлүгү социализациянын инсандар аралык мамилесинин уюштурушуна жараша боло тургандыгын белгилейт. Инсандын активдүүлүгүн жогорулатуучу социализация ар бир улуттун өз ара мамилесиндеги улуттук менталитетке, установкага, имиджге жана маданиятка жараша боло тургандыгы негиздеген. Ошечдой эле инсан коомчулуктун көз карашына жараша өзүн-өзү кабыл алуу, өзүн экинчи бироонун абалына, көз карашына, улуттук маданиятына, ситуациялык абалына жараша коё алуу позициясына чоң маани берүү менен "Мен системасын" түзүүгө жетишкен. Натыйжада балдардагы невротикалык оорунун пайда болушун "Мен системасын" бузулгучу улуттук мүнөзгө ээ боло тургандыгын көрсөтө алган.

Ошентип, америкалык окумуштуулар Хорни, Формм, Салливен инсандын активдүүлүгүн аныктоодо австриялык окумуштуу З. Фрейддин онүгүүнүн Эпигенетикалык факторун сындап, анын ордуна социалдык факторду койгондугу, этнопсихология предмети психология илиминин бир тармагын түзө тургандыгын аныктайт.

Азыркы этнопсихология өзүнчө туруп, тематикалык жактан изилдөө методу боюнча бир жактуу монолиттик формага ээ болгон илим боло албайт. Анткени дүйнөдөгү жашап жаткан элдер, улуттук мамлекеттер тарыхый фактору боюнча бардыгы адам баласы, бирок жашаган теориясына, мамлекеттик түзүлүшүнө этникалык маданиятына карата бир нече багыттарга, четкөмдөргө, этнопсихологиялык шартка ажыраган өзгөчөлүктөргө ээ. Мунун себептерин төмөндөгүдөй факторлор аркылуу түшүндүрүүгө болот:

1. Жалпы жана социалдык психологиянын мыйзамында чечмеленген улуттардын этникалык айырмачылыктары психофизиологияда, кагнитивдүү (таануу, билүү) психикалык процессинин иштөө системасында, эс процессинин принциптеринде, эмоционалдык абалдарын, инсандын жүрүм-турумун башкаруусунда жана речтик байланыштын уюштурулушуна жараша - элдин - улуттук психикасын изилдеп, окуп үйрөнүүгө мүмкүндүк берет.

2. Этнопсихологияга тектеш жалпы бир проблеманы изилдеген, болгону изилдөө ыкмалары, колдонгон куралдары менен айырмаланышкан этногеографиялык, фольклористтик

маданиятты таануу илимдеринин каражаттарын пайдаланып, улуттук маданияттын этникалык айырмачылыктарынын жалпылык мүнөзү аныкталат. Бул айтылган мыйзамдын негизинде дүйнөнүн бардык континентинде жашап жаткан улуттардын маданиятындагы этникалык өзгөчөлүктөр, ал улуттун турмуш-тиричилик белгилерине, билим деңгээлине, жашоодогу баалуулук системасына жана дүйнөнү кабылдоосуна жараша изилденет.

3. Социалдык психологияга мүнөздүү болгон улуттун өздүк, күндөлүк аң-сезимдеги принциптердин негизинде жалпы эле, индивиддерге спецификалык мүнөзгө ээ болгон эпостук психикасын мүнөздөйт. Ошондой эле индивиддер, улуттар, мамлекеттер аралык өз ара мамиле этникалык стереотиптер, менталитеттер, имидж-дер жана установкалар аркылуу мамилени уюштурат. Натыйжада бул көрсөтүлгөн багыттагы иш аракеттер этнопсихологиянын элементтерин түзөөрү шексиз.

4. Этнопсихология, социология жана жалпы психологиянын бирдиктүү иш системасынын натыйжасында балдардын жашаган чөйрөсүнө, тарбиялык мазмунуна, балдар тарбияланып жаткан коомчулуктун жалпы кызыкчылыгына жараша балдардын аң-сезиминдеги этникалык мүнөзүн, инсандык сапатын символикалык белгилеринин болушуна ылайык цивилизацияга карата кыймылга келтирүүсүн көрсөтөт (И.С. Кон, 1983).

Этнопсихология өтө көп тармактуу келип, азыркы мезгилде чоң проблемаларды чечкени менен дүйнөлүк масштабдагы иштеген окумуштуулардын далилдөөлөрүндө бир жактуу мыйзамдын негизинде чечиле элек. Себеби ар бир улуттун жеке окумуштуусу этнопсихологиянын мыйзамын өзүнө тааныш маданиятка, коомдук аң-сезимге, дүйнөнү таануусуна жараша чечмелегендиги улуттук этнопсихологиянын бир жактуу жыйынтыкка келүүсүнө тоскоолдук кылууда. Мындай түшүнүктүн болушун объективдүү жана субъективдүү түшүнүүгө болот. Объективдүү жактан караганда улуттук этнос бир эле мезгилдин ичинде жер шарынын түрдүү бөлүгүндө бири-бирине көз карандысыз жашаган улуттардын жер шартына, улуттук экономикасына, маданиятына жараша жабык формада өсүшүн айтууга болот. Жабык дегенибиздин себеби дүйнөдөгү ар бир мамлекет өзүнчө территорияга ээ

болуп, чектелген чек арадан чыкпастан жашашы, бир улуттун этникалык өзгөчөлүгүн экинчи улуттан айырмаланышына алып келет. Мындай улуттук этниканын консервативдүүлүгү "туура" жана "тескери" болушу мүмкүн. Туура болушу ал улуттун өзүнчө мамлекет болуп, башка мамлекеттер менен тең тайлашып жашашына мүмкүндүк түзсө, экинчи жактан өз улуттук колоритин сактап, тилинин, улуттук үрп-адатынын, салт-санаасынын, элдик ритуалдарынын бузулбай сакталып калгандыгы. Ал эми терс жагы кандай улуттук мамлекет болгондугуна карабастан жалпы дүйнөлүк цивилизациядан артта калып, кандайдыр бир жетишпестикке учурагандыгын айтууга болот. Алсак АКШда, Японияда, Францияда экономикалык өнүгүшү жогору туруп, аларга айрым этникалык аң-сезими төмөн турган мамлекеттерге көз каранды. АКШ нефть боюнча Араб өлкөлөрүнө көз каранды болушса, Япония жер ресурстары боюнча Россияга, Кытайга ж.б. өлкөлөргө көз каранды, натыйжада оздорү каалаган ийгиликтерге азыркыдан да жогорку интеллектуалдуулукка жетише албай жатышат. Тактап айтканда экономика улуттук этностун өнүгүшүнө тийгизген таасиринен көпчүлүк өлкөлөр али да болсо жогорку деңгээлде өнүгө албай жатышат. Ушул жерде кыргыздарда айтылып жүргөн "Аш көп болсо, каада көп" деп улуттук этносто карата айтылган макалы тескери келип, этностун өнүгүшүнүн тоскоолдук себептерин түшүндүрөт.

Ал эми субъективдүү деңгээлде - бирдиктүү этникалык өнүгө албашынын себеби ар бир улуттук этносто ээ болгон элдин, ата-бабадан калган тарыхый факторго ээ болгон түрдүү багытта адамдардын жашоо тиричилигин, жүрүм-турум эрежелерин, дүйнөгө болгон көз караштарын, "дүйнөнүн көрүнүшүн" кабылдоосун башкарып туруучу этникалык мыйзамдын жашагандыгы улуттарды бирин экинчисинен болуп турат. Мындай феноминалогиялык өзгөчөлүктөрдү накыл айтылган ойчул философтордун эмгектеринен учуратууга болот. Америкалык психолог, психонингвисттер М. Коули жана С. Скрибнер "Ар бир улуттук этносто ошол улутка таандык болгон менталитет, ошол улуттун элдерин башкарат" дешкен. Ушундай теориялык фактыны немецтик философ Гумбеллд "дүйнөнүн көрүнүшүн" түрдүү улуттун өкүлдөрү өз улуттук маданиятына, билим деңгээлине, ык-

жондомдүүлүгнө жараша белгилүү бир баалуулук системада кабылдай тургандыгын баса белгилегеч. Бул айтылган фактыны бышыкташ үчүн улуттук мүнөзгө ээ болгон айрым бир кыргыз фразеологиясындагы сөз тизмектерине токтололу. Мисалы: "Желимдей жабышгуу" сөзмө-сөз орусчага которгонубузда "прилипаёт как клей" болуп которулат, ал эми мазмунуна караганда "прилипает как банный лист" деп айтылат. Демек, кыргыз жана орус маданиятында бир эле түшүнүк дүйнөнүн жаралуу элементтерине жараша эки башка объективдүү предметтердин денетатандык маанисин колдонуп, эки башка жол менен түшүндүрүлөт. Мындай түшүнүктөргө "Эне сүтүн актоо-оправдать молоко матери - выполнить свой гражданский долг; өзүн - өзү билүү, от/гүн төргө илүү - повесить свои сапоги на почетное место - сам себе хозяин. Таз таранганча той таркайт - пока лысый причешется, пир кончится - говорят о человеке, который заставляет долго ждать" ж. б. далил.

Ошентип жоторку айтылган факторлордон көрүнүп тургандай этнопсихологиянын биздин коомчулукта башка илимдерге караганда начар өнүгүп, артта калгандыгын эки жактуу түшүнүүгө болот. Биринчиден кыргыз эли СССРдин карамагында болуп, жалпы дүйнөлүк маданияттан ажыратылган жабык коомдо жашап, чектелген мыйзамдын негизинде болушу, кыргыз улутуна таандык боло турган айрым бир дүйнөлүк маданиятка тең тайлаша алган маданиятыбызды пропагандалап көрсөтө албашыбыздын болгону. Ал эмес шериктеш республиканын элдери менен айрыкча европа бөлүктөрүндө жашаган элдер мурда кыргыз улуттук стереотиптерин билбестен, кыргыздарды, казак, кара калпак айрым учурларда чет элдерге кытай, кореец жана башка элдер менен алмаштырышы - биз сыяктуу чакан мамлекеттерди дүйнөлүк мааниге ээ болгон элдердин басмырлагандыгын, тең санабагандыгын туюуга болот.

Ошондуктан кыргыз элинин маданиятын пропагандалаган, саясий мазмундагы кыргыз этнопсихологиясы өтө зарыл экендигин баса белгилейбиз. Ошону менен эле катар кыргыз этнопсихологиясынын негизги принциптеринин эл тарабынан чектелген закондорго таянуу менен кыргыз элине мүнөздүү болгон улуттук маданияттын стереотиптеринин инсандык

сапаттарын, имидждерин, билим деңгээлдерин, табигый жөндөмдүүлүктөрүн этникалык мүнөздүү пропагандалап жайытуу азыркы кыргыз коомчулугунун түздөн-түз милдети болуп эсептелет. Экинчи жагы кыргыз республикасы көп жылдар ичинде СССРдин составында болушу менен ошол мезгилдеги саясий идеология улуттук республикалардын кызыкчылыгын көздөбөстөн, борборлоштурулган европалык типтеги маданияттын кызыкчылыгын көздөгөн идеологиянын болушу, кыргыз улуттук маданиятынын калтырган элементтерин жоготкон. Алсак тил маданияты, салт - санаалары адептүүлүк эрежелери (мээримдүүлүк, кайрымдуулук, жардамдашуучулук, сыйлоочулук, ж.б.) өз баалуулук системасын европалык маданияттын таасиринде жогото баштаган. Далли катары совет бийлиги мезгилиндеги 1985-жылга дейре кыргызстандын борбор шаары Бишкектин Фрунзе аталышы, кыргыз тилинде окуган № 5 жалгыз орто мектептин болушу кыргыз республикасы өз алдынча улуттук республика болгондугуна карабастан бардык иш кагаздары (документация) орус тилинде даярдалып өз ара мамиледе интеллектуалдуулук орус тилинде бааланып, чогулушта сөз сүйлөө, газета журналдардын бетине макалаларды жарыялоо, атайын орто жана жогорку окуу жайларында студенттерге лекция окуу, улуттук проблемаларды чечмелей турган дискуссияларды чечүү орус тилинде жүргүзүп туруу - кыргыз улутунун имиджи жана менталитети сздүн өз мазмунун коштой албай, улуттун этникалык колорити жоголо баштаганын далилдеп турат.

Жогоруда коюлган проблемаларды турмуштук маданияттын деңгээлинде чечип жаштарды үйлөп - жайлоодо, мурдатан келе жаткан салттагы калыптанган элден бата тилеп той берүү учурларында кыргыз улутунун ата салтында болуп көрбөгөн ашыкча ритуалдар европалык маданияттан алынып, сексуалдык мүнөзгө ээ болгон "ачуу", "ачуу" деп айтылган коштоо менен үйлөнүп жаткан жаштар көпчүлүктүн алдында кайын жамаатта өз ата-энесинин, ал эмес жаш наристелеринин алдында ачык обүштүрүп, баш коңгуроо ал жаштардын ички психикалык туяу сезиминде орун алган адептүүлүк сезимдерин, ачыкка чыгарып, көмүскөдө сакталуучу туяу сезимдеринин ашкере баалуулук системасын жоготкондугуна күбөбүз. Ушундай мисалдарды айрым Европа-

лашкан маданиятка көнгөн өз улуту кыргыз ата-энелерден дагы жолуктурууга болот. Айрыкча - атасы баласы менен, энеси кызы менен мончолорго баруу, жабылбаган дене түзүлүштү жууп таранышы. Майрам жана даталуу күндөрдө ата-энелер өз бала чакасы менен оюп-зоок кечелерди өткөрүү учурунда тескери тарбиялык мааниге ээ болгон жүрүм-турумдарды жасашы, б. а. балдары менен дасторкондун үстүндө олтурганда мас болгончо ичип, атасы апасын өпкүлөшү, сексуалдуу мүнөзгө ээ болгон анекдотторду сүйлөшүү ж. б. көптөгөн мисалдарды айта алабыз. Ошого кошумча Кыргызстандын айрым шаарларында уюштурулган Карылар-үйү же кыргызча айтканда "Кара үйдүн" өмүр сүрүлүшү "балдар үйлөрүндөгү" ата-энеси таштап кеткен "тирүү жетим" балдарды тарбиялап багуучу мекемелер, ичкичтерди дарылоо мекемелери сыяктуу факторлордун болушу дагы бир жолу кыргыз этнопсихологиясынын терең үйрөнүүнүн керек экендигин мүнөздөйт. Ошентип кыргыз этнопсихологиясы кыргыз улутуна мүнөздүү болгон рухний маданиятты бардык жактан терең үйрөнүп, азыркы коомчулук тарабынан коюлуп жаткан суроо талаптарды элдин кылымдардан бери агылган психикалык салтты адептүү мыйзам ченемде чечмелөө кыргыз этнопсихологиясынын предметине негиз боло ала тургандыгын көрсөтөт жана аны өзүнчө окуу предмети катары ЖОЖдо, атайын коллеждерде, орто окуу жайларында окутууга туура келет.

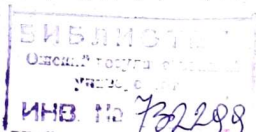
§2 ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН МЕТОДОЛОГИЯСЫН ФИЛОСОФИЯЛЫК НЕГИЗДЕ ТҮШҮНҮҮ.

Б.Ф. Пяршиновдун (1979) айтуусуна караганда, адам баласынын тарыхы канибализмди билген эмес, бирок алгачкы коомдо жашаган адамдардын түшүнүгү боюнча, согуш мезгилде колго түшкөн адамдар адам катары эмес, айбандар, маймылдар катары эсептелишкен. А. П. Назырятов (1992) өзүнүн антропологиялык изилдөөсүндө адам баласынын алгачкы айбандардан бөлүнүп чыккан генетикалык пайда болуу түзүлүшүнүн акыркы чегин таба алган эмес, б. а. адам баласынын практикалык турмушунда кайсы мезгилде кантип, адамдар айбандардан бөлүнүп чыккандыгын эч ким билбей тур-

ганын негиздеген. Ошондой болсо да алгачкы коомдо жапа-ган адамдар эки көз караштагы түшүнүктө болушуп, алардын ортосунда согуш болуп келген. Натыйжада колго түшкөн адамдарга эч кандай аёо сезими болбостон, өлтүрүп турган. Качан гана өндүрүштүн өндүрүмдүүлүгү тууралуу түшүнүк калыптангандан баштап туткундар өндүрүшкө ашыкча пайда келтире турганын билишип, аларды өлтүрүү токтогулуп, кулга айландыруу башталган.

Кулдандыруу грек улутундагы адамдарга берилген жүрүм-турумдун эрежесиндеги мыйзамдарга караганда кулду адам катары эсептешкен эмес. "Кул - бул сүйлөй алган курал", - дешкен. Эгерде кулду Грециянын бир эркин адамы өлтүрүп коё турган болсо, ал кул ээлерине, же керектүү адамга иштен чыккан, буюм катары компенсация толон берген. Мындан Грецияда жашаган элдерде бардыгына бирдей деңгээлде адам баласынын укугун коргогон жалпы коомдук укуктун жок экендигин айтууга болот. Гректердин түшүнүгү боюнча, кулдар жана грек мамлекетинин граждандык укугуна ээ болбогон сырттан келген адамдар эч ким эмес деген түшүнүк болгон. Улам коомдук экономиканын өнүгүшү ал коомдо жашаган адамдардын жүрүм-турумунун моралдык нормадагы эрежелерин өнүктүрүп, этикалык мүнөзгө ээ болгон, жүрүм-турум эрежелеринин моралдык нормасын пайда кылган. Бул моралдык нормадагы эрежелер бир улут менен экинчи бир улуттун ортосундагы экономикалык максаттагы мамилени сактап, экономикалык өнүгүү системасын жогорулаткан. Натыйжада экинчи бир улуттан келген адамдарга жогорку деңгээлдеги меймандостукту корсотуп, мейманды кабыл алып жаткан коомчулук тарабынан "меймандоо" культтары пайда болгон.

Ошентип, жалпы экономикалык мамилени сакташ үчүн жер шарында жайгашкан бардык континенттерде, адамдарда өз жашоо маданиятына ылайыкташкан "меймандоо" культу пайда болгон. Окумуштуулардын изилдөөсүнө караганда, маданияты төмөн оокат-тиричилиги начар элдерде меймандостук культ начар өнүккөн. Ошондуктан ал улуттар үчүн жаңы өндүргүч күчкө ээ болгон техникаларды, жаңы маалыматтарды жана генефонду өнүктүрүү үчүн керек бол-

гон. Фрезердин (1982) изилдөө жыйынтыгына таянганда Вавилондогу, Сайыркы Израилдеги этникалык маданияттык культтун негизинде сырттан келген мейман адамдарга элиндеги сулуу аялдарды койнуна салып беришкен. Бул культтун эрежелери улам кайталануунун натыйжасында салтка айланып, көнүмүш адаттагы жүрүм-турумдун эрежесине айланган. Мындай жумушту аткарган адамдар өзүнө эч кандай күнөөнү албастан, кудай үчүн, жалпы элдин келечеги үчүн ошол ишке бардым деген өзүк түшүнүктө болушкан. Мындай жумуштар мамлекеттик деңгээлде болгондуктан бир канча максатта жүргүзүлгөн. Биринчиден, жалпы улуттук гелефонду аргындаштырып өнүктүрүү максатында жүргүзүлсө, экинчиден, улуттук экономиканы өнүктүрүү үчүн да пайдаланылганын түшүнүүгө болот.

Алгачкы коомдогу жашаган адамдардын "Биз адамбыз, алар-адам эмес же азыркы мезгилдеги "биздики", "биздики эмес" деген менталитеттин калыптанышы, улуттук экономиканы өнүктүрүү тууган соода иштерин башкарууда, жаңы маалыматтарды алууда жана ошондой эле басып алган жерлердеги элдерди башкарууда башка улуттун элдеринин психологиясын билүү зарыл экенинги түшүндүрөт. Мындай этнопсихологиялык мыйзамды Дж. Пиаженин (1969) этникалык децентрациялык концепциясынан көрүүгө болот. Себеби өз экономикасын, улуттук аң-сезинин жогорулатууну көздөгөн экинчи улуттун адамдарын дүйнөгө карата көз карашы, өзүнүн улуттук маданиятына, субъективдүү түшүнүүсүнө жараша ошол мамиле түзүп аткан маданиятына, адамдардын жүрүм-турум эрежелеринин моралдык нормаларына жараша кабыл алуу аркылуу мамиле уюштуруу керек болгон, б. а. А.Н. Леонтьев (1975) тарабынан сунуш этилген "дүйнөнүн көрүнүшүн" этникалык мүнөзгө жараша кабылдоо сунуш этилген. Бул концепциянын практикалык жагын көрсөтүш үчүн Назыратандын (1992) саясий-тарыхый мүнөзгө ээ болгон Вавилондун царынын өзү басып алган мамлекеттин элдерине өзүнүн баскынчылыгын актап, элди өзүнө ишендириш үчүн элге кайрылуусунан байкоого болот. Цардын айтуусуна караганда ал кудайга жардам көрсөтүп, кызмат кылып жаткан адам. Себеби, ал басып алган эл-көлөрдөгү жашаган адамдар кудайды унутуп, кудай тарабынан жиберилген жүрүм-турум-

дун моралдык эрежелеринен чыгып, жалпы элдик экономиканы, элдик эң-сезимди тэмөндөтүп жаткан тартип бузуучулукту оңдоо жана жакшыртуу үчүн басып алгандыгы менен аргументтештирилген.

Яспрестин изилдөө жыйынтыгына караганда, дүйнөдөгү түрдүү контингенттеги жашаган улуттук элдердин өз ара согуштарын токтотуп, жалпы элдер үчүн бирдей моралдык нормадагы укукту берип алардын аралыктарындагы тоскоолдукту алып ташташ үчүн "өзгөчө убакытка" мүнөздүү болгон дүйнөлүк саясий-диндик идеология керек экендигин түшүндүргөн. Бул идеологиялык багытта иштеген саясатчылардын ою боюнча дүйнөдө "күнөлүү жана күнөлүү эмес адам жок, болгону христианиндер гана жанапайт" деген жалпы дүйнөлүк маданиятка ээ болгон менталитеттин сунуш кылгандыгын айтууга болот.

Яспрестин бул изилдөө жыйынтыгына карата анализ жүргүзө турган болсок, жалпы христиан диндик идеологиянын дүйнө жүзү боюнча таркалышы коптогон майда улуттагы мамлекеттерди, урууларды бириктирген цивилизациялык маанйге ээ болгон империяларды, каганаттарды пайда кылган деп айтууга болот. Француз агартуучуларынын изилдөөлөрүнүн жыйынтыгына караганда, дүйнөдөгү бардык элдин өсүп-өнүгүү факторлоруна карата адамдардын онтогенетикалык өнүгүү тарыхы бирдей факторго байланыштуу болгондугу негизделип, адам баласынын тарыхына карата "дүйнөлүк бирдиктүү тарых" боло тургандыгы негизделген.

Христиан тарыхын изилдөөчүлөрдүн оюна караганда, христиан тарыхы дүйнөдөгү тарыхтардын эң чокусунда туруп, христиан диндик идеологиясына киргеген элдердин тарыхын өз мыйзамынын негизинде башкаруу менен дүйнөдөгү бардык элдерди бирдей укукка ээ болгон, жалпы улуттук маданиятта өнүктүрүүгө болот дешкен. Өнүгүү системасы боюнча христиан дининин идеологиясы Европа материягинде кыйын өнүккөндүктөн, евроцентристик Дж. Пинаженин (1969) концепциясы боюнча өнүгүп, башка элдердин диндик маданиятын өнүкпөгөн маданият катары кызыл алып, өздөрүн биринчи орунга коюшкандыгы белгилүү. Мындай идеологияны англис философу Герберт Спенсердин тарыхтарынан окууга болот.

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., Издательство "Полит. лит.", 1991, с.39

Бул трактатта жазылган идеологияга караганда, Европанын христиан-диндик идеологиясы дүйнөдөгү бардык элдердин жыргалчылык турмушу үчүн күрөшүп, дүйнөдө бир эле мезгилде бардык элдерди бирдей деңгээлде жашоо турмушка жеткирүүгө боло тургандыгы белгиленген. Эгерде дүйнөдө бардык улуттар европа маданиятын толук өздөштүргөн болсо, европа маданияты бардык маданияттардан эң жогору турган "ыйык маданият" экендигин бул көз караштан көрүнүп турат. Анын ичинен Англия эли үчүн кызмат кылышкан дин кызматкерлери Англия маданияты дүйнөдөгү кездешкен маданияттардын эң жогорку деңгээлинде тургандыгын белгилеген. Ошондуктан жалпы элди жыргалчылык турмушка англис этносуна мүнөздүү болгон үлгүлөрдү эл алып чыгат дешкен. Бул идеологияга караганда англичандардын маданиятына салыштырмалуу калган элдин маданияты өнүкпөй, жалпы дүйнөлүк маданиятта эч кандай сөзгө аларлык салымы болбогондугу көрсөтүлөт. Спенсердин бул идеясын экинчи бир англис философ антрополог Э.Тайлор улантып, "Жазма маданияты жок элдердин элестетүүсү (фантазиясы) европанын жаш балдарынын фантазиясы сыяктуу өнүгөт"¹, - дейт.

Көрүнүп тургандай, "европалык маданиятты түшүнбөгөн элдердин акыл иш аракеттери европалыктарга салыштырмалуу начар өнүгүп, алардын ойлоо процесси чигармачылык менен иштеого жөндөмү жок, башты айлантып тумандаткан формада жатат"², - деп, кемсинтүү менен баалашкан.

Аталган "түз сызыктуу эволюциялык" өнүгүүнү америкалык культуролог - философ Холл ж.б. "евроцентристтик" концепцияны бышыктап, адам баласынын фелегенетикалык өнүгүшүн "европанын гана балдары кайталай алат"² деген жыйынтыкка келишкен.

Ал эми Леви Брюль (1930) алгачкы коомдун жашоо-тиричилигиндеги көптөгөн этнопсихологиялык менталитеттерге изилдоо жүргүзүү менен алгачкы коомдогу жашаган адамдардын этникалык маданиятына, салтына, үрп-адатына карата "инплицитивдик теорияда" маани берүү менен ошол мезгилде жашаган адамдарда паралогиялык (логикага чейинки) ойлоонун болгондугун көрсөтүп, Тайлордун концепциясына

1. Тайлор Э.Б. Пресобитнаи культура. Сер.с англ. -М., Политиздат, 1989, с.144.

2. Коул М., Скрибнер С., Культура и мышление. -М., "Прогресс" 1977, с.137

жакын дүйнөлүк маданиятты өнүгүшү "европалык маданиятка байланыштуу" болот деген концепцияны сунуштаган.

Ошентип, Спенсер, Тайлор жана Холл дүйнөдөгү жашаган элдерде онтогенетикалык жактан бирдиктүү өнүгүүнүн болгонун көрсөтүү менен "түз сызыктуу эволюциялык" өнүгүүдө башкарып, аны дагы өнүктүрүүгө боло тургандыгын теориялык негизде сунуш кылышкан.

К. Маркстын адам баласынын эң, акыркы жыргалчылык турмушу болгон "коммунизмге", "түз сызыктуу эволюциялык" теория менен келе тургандыгы бизге белгилүү. Алып айта турган болсок коомдук экономикалык формациялар (алгачкы общиналык, кул ээлоочулук, феодалдык, капиталисттик, социалисттик жана коммунисттик түзүлүш) ар бир өлкө ушул мезгилге чейин жашаган улуттун тарыхынын, маданиятынын, жер шартынын өзгөчөлүгүнө көз карандысыз ар бир өлкө коммунизмге бара алат деп, бардык өлкөнү бир "түз сызыктуу эволюциялык" теория менен чечүүгө боло тургандыгын ишендирген.

Бирок немецтик культуролог - философ Освальд Шпенглер дүйнөнүн бардык элдеринин бир "түз сызыктуу эволюциялык" өнүгүшүнө каршы чыгып, дүйнөдө бирдиктүү өнүккөн тарых жана адабият болбой тургандыгын этнопсихологиялык негиздөөлөрдүн жыйынтыгына таянуу менен баса белгилеп көрсөтүшкөн. Бул окумуштуунун идеясына караганда, дүйнөлүк өнүгүүнүн цивилизациясын ар бир өлкөнүн пайда болуу тарыхына, өнүгүү маданиятына, элдин жүрүм-турумун башкаруу билимине жараша өнүгө тургандыгын көрсөтөт б.а. египеттик, ассириялык, вавильондук, индиялык, кытайлык, араб, Азия жана Европа элдеринин улуттук маданиятына бирдей көз карашта кароого болбой тургандыгын белгилеген. Ошондой эле Шпенглер ар бир улуттун өнүгүү тарыхын туура таанып, анын өсүп-өнүгүү жолун так белгилеш үчүн ар бир улуттун маданий тарыхына улуттардын спецификалык мүнөзүнө ээ болгон менталитетине, имиджине жараша "дүйнөнүн көрүнүш кабылдоодогу тулуу, сезүү (мироощущение) учурундагы психикалык абалдардын призма аркылуу кабыл алып, аларга анализ берүүгө боло тургандыгын көрсөткөн.

Кыргыз элинде айтылган "Кийген койнок денеге жакын", "Бирөөнү өз арылын менен ченөөгө болбойт" деген макалга

баалуу кеңештерди берүү үчүн, ошол элдин маданиятын толук өз аң-сезим аркылуу өткөрүү аркылуу акыл пасаат берүү керектигин билүүгө болот. Шпенглер өз оюн толукташ үчүн белгилүү культуролог Киплиндин айткан: "Батыш- бул Батыш, Чыгыш- бул Чыгыш, булар эч качан бири бири менен кесилбейт!"-деген көз карашы ар бир улуттун маданиятындагы өнүгүү эч качан бири-бири менен дал келбей тургандыгын салыштырып, ар бир эл өз маданиятынын өнүгүүсүнө жараша мамиле жасоону көрсөтөт.

Г.Н.Тавризян, О. Шпенглердин эмгегине чоң маани берүү менен негизги маанисин байыркы, орто кылым жана азыркы мезгилдеги коомчулуктардын ортосундагы байланыштарды эл тарабынан жаралган маданияттын тарыхый факторунун негизинде көрсөтүлгөндүгүн баса белгилейт. Ошондой эле Шпенглердин эмгектери ар бир коомчулуктун "дүйнөнүн көрүнүшүн" жара кесилген формасында ачып көрсөтүлүп, ар бир коомчулуктун тарыхый жана этникалык маданиятына анализ берилгендигин көрсөт, б.а., "Фаустовдук ишенимдин (рухтун)" маданиятындагы феноменологиялык түшүнүктөрдү логикалык ойлоонун системасы аркылуу түшүндүргөндүгүн көрсөтөт.²

Ушундай эле түшүнүктү Гуревичтин (1984) дүйнөлүк тарыхтын биримдигинде же түрдүү улуттук маданияттын тарыхынын бирдиктүү чечмеленишин, чындыктын бирдиги катарында түшүнүүгө боло тургандыгын өз изилдөөсүндө негиздеген. Гуревич берген бул идеядан көрүнүп тургандай, чындыкты таануу (улуттук маданияттын формалары) монолиттик формада жашабастан, бир канча улуттардын маданиятындагы жашаган коптуктун жыйындысынан боло тургандыгын түшүнүүгө болот. Чындыкты туура таанууга үйрөнүп жаткан маалыматтарды (бул учурда улуттук маданиятты) тарыхтын "түз сызыктуу эволюциясына" тизип алуу аркылуу таануу чындыкка жатпайт, себеби жаратылыштын мыйзам ченемине карама-каршы келет. Ошондой болсо да Шпенглердин оюндагыдай бардык эле улуттун маданиятын толук окуп үйрөнүүгө бардык эле учурда боло бербей тургандыгын америкалык психо-

1. Тавризян Г.М. Проблемы приземленности гуманистического идеала. -М., 1983, с.76.

2. Тавризян Г.М. Проблемы приземленности гуманистического идеала. -М., 1983, с.76.

лингвисттер Сэпир менен Уорфдун эмгектеринен учуратайт. (Уорф 1960, Васильев 1974, Слобин, Грин 1976, Петренко 1988). Дүйнөнү туура таануу ар бир улуттун маданиятына таандык болгон анын өз тили аркылуу ошол улуттагылар үчүн туура уюштурулат. Адам баласын дүйнөнү таануу маалыматын, улуттук мүнөзгө ээ болгон маданиятынын элементин түшүндүрүүчү менталитетти жана имиджди, эккинчи бир улуттук тилде таануу болбой тургандыгын америкалык психоллингвисттер Э. Сэпир жана Б. Уорф баса белгилешкен. Ошондуктан экинчи бир улуттун маданиятын психологиялык жактан туура түшүнүш үчүн спецификалык мүнөзгө ээ болгон этнопсихологиялык мыйзамдын негизинде аткарылуучу¹ лингвистикалык салыштырма теориясын² сунуш кылышкан.

Бул айтылган этнопсихологиялык мазмундагы "лингвистикалык салыштырмалуу теориясына" анализ жүргүзө турган болсок, дүйнөдө жолуккан бардык эле предметтердин жана маалыматтардын элементтери дайыма эле жаратылыш тарабынан берилген класстар, типтер, структуралык системалар, формалар аркылуу эле түшүндүрүлө бербестен, тескерисинче, ал предметтин жана маалыматтын элементтери туурасындагы түшүнүктөр биздин аң-сезимибиздеги түзүлгөн калейдоскоптук системадагы аң-сезимибизге жараша кабыл алынып түшүндүрүлөт. Сэпир жана Уорфтун оюна караганда, "Адам баласынын аң-сезимине таасир этип жаткан жаратылыштын физикалык маалыматтарынын өз ара байланышкан системасына жараша аң-сезимде жаратылыштын физикалык маалыматтары менен байланышпаган өзгөчө нервдик системадагы тилдик түшүнүктөр пайда болот"² дешкен. Ошентип, бул теориялык түшүнүккө караганда, бардык эле дүйнөнү таануу туурасындагы маалыматтар, ар бир улуттук түшүнүктү тил аркылуу гана түшүндүрө бербестен, айрым учурда дүйнөнү туура таануу таза этнопсихологиялык мыйзамда түшүндүрүлүүчү психоллингвистикалык жагдайда да түшүндүрүлө болот. (Мындай тилдик түшүнүктөрдүн конструкциялык моделин В.Ф.Петренко (1988) эмгегинен учуратууга болот). Мындай салыштырмалуу түшүнүктөрдү берген кыражаттарга азыркы учурда кеңири пайдаланылган формулаларды, схеманы, чиймени, түрдүү эмо-

1. Сэпир Э. Язык Введение в изучение речи - М - Л., с. 94

2. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку Новое в лингвистике - М., Ин. лит. 1960., 174.

ционалдык абалды түшүндүргөн, сөз айкалыштарын жана семантикалык мазмунга ээ болгон байланыштарды айта алабыз. Ал эми булардын нормативдик "маанилеринен" улуттук маданияттын мүнөзүн түшүндүргөн салт-санааны, үрп-адатты, Үйүм-жырымды жана ритуалдык кыймыл аракеттердин элементтеринен торүүгө болот. Петренкоун оюңа караганда, адам баласын курчап турган дүйнөнүн элементтерин тил жаратпастан, нерв системасынын катышуусу менен тил ар бир дүйнөнүн элементтеринин "маанисине", "зарылдыгына" жараша тарыхый маданиятына калтырылган белгилерине карай аталышы, инсандар аралык мамиленин куралы боло алгандыгын түшүндүргөн. Ушундан улам семантикалык мазмунга ээ болгон тил ар бир улуттун тарыхый маданиятына сиңген коомдук турмуш-тиричиликти пайда кылып, жалпы дүйнөлүк маданияттын кеңдигине карата улуттук маданиятты түшүндүрө турган чоң салымды кошо тургандыгына ишенебиз.

Адам баласынын коомдо жашоосунун маңызына караганда, ар бир улут спецификалык маданияты боюнча айырмаланып, ал улуттун жашаган жер шартына, өнүгүү тарыхына, өзүн курчап турган айлана-чөйрөгө карата, психикалык абалдарын пайда болушуна жараша тил менен айтып түшүндүрүүгө мүмкүн эмес болгон жашоо-тиричилик туурасында улуттук аң-сезимдин маңызын түшүндүрүүчү-лакун (дүйнө туурасындагы маалыматтын маңызын түшүндүрүүчү тил) аркылуу түшүндүрүүгө болот. Бул айтылган түшүнүктү советтик психоллингвисттер Маркарян -(1969), Сорокин -(1977), Сорокин, Маркова-(1985), Сорокин, Тарасовдун -(1977) эмгектеринен кеңири окуп үйрөнүүгө болот.

И. П. Форман (1986) Лакундун психикалык маңызына карата библияда жазылган кудайдын мурастарын (осуяттарын) Иудей элдерине жеткирүү үчүн Сулайман пайгамбардын ошол мезгилдеги, коомдогу ээлеген орду (кызматын) түрдүү улуттук тилге түрдүүчө мазмунда сүрөттөлгөндүгүн мисал катары көрсөткөн. Бирок ар бир улуттук тилге ээ болгон элдер Сулайман пайгамбар тарабынан айтылган диндик идеологияга туура маани берип, өз маданиятына жараша туура талкуу жүргүзүшкөндүгүн белгилеген. Сулайман убагында иудей элинин дин идеологиясын башкаруучусу (азыркы кыргызстандагы ислам динин дин идеологиясын башкарган Кимсанбай

ажы сыяктуу) болгон. Библия орус тилинде "Сулайман" иудей элинин Цары (падышасы) катары которулса, америкалык котормодо иудей элинин лидери болуп которулган. Бирок Сулайман орус тилинде "Царь", америка(англис) тилинде "лидер" болгон эмес. Болгону иудей элинин диндик идеологиясын таратууну гана башкарган дин идеологиясындагы лидер болуп, кудай (ошол мезгилдеги батыш элини түшүнүгү боюнча) тарабынан жиберилген мурастарды элге таратуучу болгон. Бул мисалдан көрүнүп тургандай, лакундун маңызын түшүндүргөн көптөгөн психоллингвистикалык нюанстар, башка улутка таандык тарыхты, маданиятты, улуттар аралык мамилени түшүндүрүп изилдөөдө кошумча мааниси боюнча тектеш маалыматтарга карата ассоциациялык түшүнүктөр керек экендигин көрсөтөт.

Ошондуктан жогорку көрсөтүлгөн фактылар сыяктуу лакундун маңызын толуктап түшүндүрүш үчүн Гадамер (1988), Рузавин (1983), Библер (1987), Формандын (1986) эмгектеринде негизделген илимий тилдеги текстерди түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк берген "герменевтикага" чоң маани беришип, экинчи бир улуттук тилдерге кошумча маалыматты берген түшүндүрмө сөздөрдү берүүнү сунуш этишкен. "Герменевтика"-дегенибизде мурунку замандагы улуттун маданиятын түрдүү тилде которууда, өз маданиятына салыштырмалуу түшүнүүдө, аз түшүнүккө ээ болгон илимий терминдерди жана түшүнүктөрдү толуктап түшүндүрүп туруучу илимдин бир түрүн айтабыз. "Герменевтика"- деген термин грек тилинен алынып, кыргызча которгондо "түшүндүрүү" деген сөз менен дал келет.

Демек, лакундук түшүнүктүн илиминде кеңири таркашы улуттук тилдердин өз ара байланышын жогорулатып, улуттардын маданиятын кеңейтүүгө негиз боло алат. Ал эми тилдердин айырмачылыгына карабастан, бир улут менен экинчи улуттун элдери бирин-бири түшүнүп карым-катнашты жүргүзө ала тургандыгын төмөнкү фактыдан көрүүгө болот.

Убагында вавилондук элдердин башкаруу, чулары асмандын жетинчи кабатында жашаган кудайга жетип, тең тайлашып жашоо үчүн Вавилондук мунарасын курууга аракеттенишкен. Бирок, иштеп жаткан элдер ар түрдүү тилде сүйлөп, "дүйнөнүн көрүнүшүн" ар түрдүү белгилер менен белгиленген-

диктен, жалпы тилге келип, бирдиктүү иш алып бара албай, мунараны максаттагы бийиктикке жеткирип кура алган эмес. Азыркы мезгилге келип жеткен тарыхка караганда дүйнөнүн бардык бурчундагы жашаган элдердин ойлогон ою, тилеген максаты бир көз карашта болушу-азыркы күндөгү жер шаарынын ар кайсы жеринде курулган Вавилондун мунарасы сыяктуу мунаралардын курулгандыгын айтууга болот. Мындай мунараларга Египеттеги пирамидаларды жана Акрополду, Тадж-Махалды, Руандук соборду, Москвадагы Кремилди жана Сауд Арабиядагы Кабаны Кыргыз Республикасындагы Өзгөн жана Талас мунарасын мисал катары айта алабыз. Мындан түрдүү улуттук эл "дүйнөнүн көрүнүшүн" түрдүүчө кабылдап, түрдүү тилде сүйлөшкөнү менен жалпы бир максаттагы идеологияда жашай тургандыгын байклат. Ал эми көп образдуу болушу "дүйнөнүн көрүнүшүн" ар түрдүү формада көрсөткөн, бардык улуттун маданиятындагы жалпы идеологиялык максат бир чынжырда жата тургандыгын көрсөтөт. Э.Сепир, Г. Хойдждер, Ч. Хаккет, Г. Брутян, М. Коулдун этнолингвистикалык салыштырмалуулук теориясындагы көптөгөн эмгектеринен "дүйнөнүн көрүнүшүн" кабылдоого жана мурунку иш тажырыйбасына карата түзүлгөн тилдин структурасына, дүйнөнү жаратуудагы жана өркүндөтүүдөгү коомдук аң-сезимге таасирин тийгизе тургандыгын көрүүгө болот. Окумуштуу Заводской кытай тилинин спецификасына анализ жүргүзүү менен "бар" деген предикаттын $A=A$ дал келет деген мыйзамы жок экендигин белгилеген. Бул "бар" деген предикат бардык индоевропалык тилде дүйнөнү таанууга дайыма кет-донулат. Бирок кытай тилинин маданиятында көп колдонууга боло турганына карабастан, "бар" предикаттын жоктугу дүйнөнү туура таанууга тоскоолдук кылат. Ошого карабастан дүйнөнү түзүп турган маалыматтын башка формасындагы түшүнүккө салыштырмалуу таанууга боло тургандыгы көрсөтүлөт. Кытай маданиятындагы "баалуулук" (же пайдалуулук) деген прагматикалык түшүнүк европалыктарга мүнөздүү болгон "чындык" деген прагматикалык түшүнүк менен дал келген. Натыйжада, кытай элинин аң-сезиминде "чындык" деген түшүнүктүн фигуралык көрүнүшү болбогондуктан, ошол сыяктуу трансценденциялык маалыматтарды түшүнүүгө тос-

коолдук кылат. Себеби, бул түшүнүктүн карама-каршысындагы дүйнөнүн жаралышы жана жаратуучусу деген сыяктуу түшүнүк жок болгондуктан, кытай маданиятындагы "чындык" деген түшүнүк аң-сезимде келечек план үчүн түзүлгөн материалдык жаралуунун конструкциялык схемасы аркылуу түшүндүрүлгөн.

Ошентип, вертикалдык формада идеалдын дүйнө менен чыныгы реалдык заттардын карама-каршылыгында асман менен жер туурасындагы маалыматтар жөнүндө анализ кылып түшүнө алышса, горизонталдык формада жерге карама-каршы коюп түшүнүүгө боло турган маалымат болбогондуктан, жер жөнүндөгү түшүнүктөр бир канчага тарыйт. Ошондуктан жер туурасындагы маалыматтарды ар бир улуттук маданияттын метафордук көркөмдөлгөн тилине карата дүйнөнү таануу жана өнүктүрүү, дал келүүчүлүк мыйзамга карата кеңейтилип таануу сунуш кылынат. Эгерде түбөлүктүү таанууга боло тургандыгына карата адам баласы жашаган дүйнөнүн көптүгүн түшүндүргөн тилдин архитектурасы жаратылыштык чындыктын денгээлинде тургузула турган болсо, анда тил өзүнүн маанисин идеалдык конструкцияланган образында, идеалдарды канаатандырган ишке ашырууда бир эле турмуштиричиликтин дүйнөнүн конструкцияланган модели менен гана иш алып барбастан, келечекте аткарыла турган идеалдык моделдин формасында иш алып барылат. Бул туурасында В. Гумбольд философия илиминде "аң-сезимдин тили" деген түшүнүктү киргизүү менен: "Тилдин ар түрдүүлүгү бул ар бир предметтин ар башка талкуулашышына жараша болбостон, ал предметтерди ар башка кабылдап көрүүгө боло тургандыгы менен мүнөздөлөт" деп айткан. Бул айтылган идеялар Канттын "аң-сезимдин жаратылыштык материясында", В. Вундтун "апперцепция түшүнүгүндө", Шпенглерден бери тарап келе жаткан ар улуттун маданиятына жараша "дүйнөнүн көрүнүшү" кабылдана тургандыгын советтик окумуштуулар Гуревичтин (1972), Л.С.Выгодскийдин (1934, 1983), А.Н.Леонтьевдин (1975, 1983), А.Р.Луриянын (1975, 1979), С.Д. Смирновдун (1985), В.В.Пегуховдун (1992), эмгектеринде толук чагылдырылган. Ал эми америкалык окумуштуулар Дж.Келлин (1957), Ч.Озгуд (1952), россиялык окумуштуу В.Ф.Перенко

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984, с.9

нун (1988) эмгектериндеги психосемантикалык негизде аң-сезимдин структуралык категориясындагы теориялык түшүнүктөр аркылуу анализ жасап, дүйнөнүн түзүүчүлөрүнө карата мүнөздөмө берүүгө болот. Психиканын өнүгүү процесси тарыхый маданиятта жаткан белгилердин иреттелип, системаланып туруусуна жараша боло тургандыгы Л. С. Выгодскийдин тарыхый-маданий теориясында изилденип көрсөтүлгөндүгү анын окуучусу Р.Л.Дуриянын эскертүүсүндө байкалат. Ал: "Биз Выгодский менен бирдикте 1931-32-жылдары Өзбекстандын Фергана ороонувдогу дыйкандарга жүргүзүлгөн эксперименталдык изилдөөнүн жыйынтыгынын негизинде тиздон-түз психикалык таануу процесси, ар бир улутка мүнөздүү болгон тарыхтын өнүгүшүнө жараша боло тургандыгын аныктадык"¹ - деп жазган.

Выготскийдин тарыхый маданий теориясына караганда, улуттук аң-сезимдин психикалык когнитивтик татаалдыгы, жергөмүштүн жүрүм-турумуна окшошконсуйт. Себеби жергөмүш жашаш үчүн өзүнө керек болгон торду, башка жактар менен болгон байланыш жолдорду өзүнүн ичинен чыккан интелектей-клейчелерден жаратат. Ошондуктан ар бир улут өз аң-сезиминин кеңейишин, биринчи иретте өз маданиятына таандык болгон предметтерди жана маалыматтарды пайдалануу менен ишке ашырат. Андан кийин гана өз маданиятына жакын, колдонууга мүмкүн болгон этникалык мүнөздөөчү башка улуттук предметтерди жана маалыматтарды колдонууп, улуттук аң-сезимдин дүйнөгө карата болгон таануу процессиндеги когнитивдик татаалдыкты кеңейтип, өнүктүрүүгө болот.

Жогорку көрсөтүлгөн фактыдан көрүнүп тургандай, көпчүлүк илимий түшүнүктөрдүн этимологиялык негизин кесиптик мазмунга ба болбогон аң-сезимден келип чыгат. Мисалы, физикалык талаа, маалымат берүүчү канал, аң-сезимдин категориялык сеткасы ж.б. деген түшүнүктөр кандайдыр бир метафордук түшүнүктүн негизинде жатып, ал түшүнүктөр жашаган дүйнөнүн физикалык чөйрөсүнөн алынгандыгына ишенебиз. Себеби бул физикалык түшүнүктөр антропомордук негизде түшүндүрүлгөн, күн чыгат, суу агат, ал эми китеп, жатат ж, б, деп айтылып, лексикада айрым бир метафордук

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984, с. 9

образдуу сүрөттөлүш туурасындагы маалымат өз маңызын жоготуу менен, айтылып жаткан предметтердин денетациялык мазмунун да жоготуп айтылган предметтердин мааныматтары күндөлүк аң-сезимдин колдонмо түшүнүгүнө айланып кетет.

Көпчүлүк учурда сүйлөмдүн мазмунун толуктап, сүйлөмдү түзүп турган сөздөрдүн семантикалык маанисине карата айрым ассоциациялык лакуидун мазмуну бир улуттук тилден, экинчи улуттук тилге которулганда пайдаланылат. Ошондой эле бул мыйзамды улуттар аралык мамилени уюштурууда да колдонууга болот. Натыйжада, аң-сезимдеги пайда болгон маалыматка жараша жаңы образдагы өз улуттук тилдеги ойчабыттоолор жүргүзүлөт. Азыркы мезгилде бул багыттагы семантикалык феноменге ээ болгон улуттук маданиятындагы семантикалык образдардагы симфониялык негизде жаралышы өтө аз чегизделген. Ошого карабастан татаал же татаалдашкан жопокой сүйлөмдөрдү бир тилден экинчи бир тилге которууда жана кандайдыр ойдун негизин берүүдө, керектүү сөздү айрым учурда башка улуттун тилинде өзгөртүп түзүүнүн негизинде таап, сүйлөмдүн керектүү жерине кошумчалап, ойдун негизин толуктоого болот. Бул проблема туурасында кыргыз философу А.А. Салиевдин философиялык негиздеги "Кыйыр жол аркылуу абстракциялоо" концепциясы сөзгө аларлык. Ал өзүнүн ушул проблемасындагы изилдөөсүнө карата мындай дейт: "...бир жолу кыргыз тилинде пайдалануучу "абстракттуу" деген түшүнүктү орусча "абстрактное" деген түшүнүккө салыштырып, биздин тилде бул сөздү образга ээ болгон эки түшүнүк аркылуу берүүгө болбой тургандыгын байкоо менен, ошол сөздүн каршысындагы сөздү /түшүнүктүү/ таба албастан, орусча мааниге ээ болгон "абстрактное" деген түшүнүктүн каршысында жаткан "отвлечение", "отлет", "разлет" деген түшүнүктөрдүн ассоциациясына карап которулган "чабыттоо" түшүнүгүндөгү сөздүн негизинде сйдун спецификалык маңызын ачууга боло тургандыгын байкадым", - деп жазат. Себеби бул оборот /кыргызча-орусча/ б.а. А.Н.Леонтьевдин субъект-объект-субъект концепциясы менен дал келип, улуттар аралык маданияттын жалпылыгын түшүндүрүп турат. Ошондуктан, "абстракттуу" деген түшүнүктүн

өзгөрүп түзүлүшүнүн синоним катары "чабыттоо" деген сөздү коюу менен сөздүн лакундук маңызын ачуу максатында А. Салиев андан ары улуттун, "ой чабыт", "чабыттоо", "акыл-эс" деген денотациялык мазиндеги дүйнөнүн предметтеринин белгилерине карата түшүндүрөрдү жаратууга боло тургандыгына ишенүүгө болот. Кээ бир учурда мындай мыйзам ченемдүү ассоциативтик өзгөртүп түзүүнөр чет элдик тилди, жакшы билген адамдарда да учурап, айрым учурда өз эне тилинин жардамчы менен чет элдик тилдин керектүү өзгөртүп түзүлгөн терминдерин да жаратууга болот. Мисалы, орус тилинде "безвозвратно канувших в вечность" деген сүйлөмдүн мазмунун ачууда, анын коннотациялык мазмунуна карата ой жүгүртүү менен аң-сезимде жогорку айтылган сүйлөмдүн кыргызчага өзгөртүп түзүлгөн "туңжурап отуруп күткөн замандар" деген варианты чагылат. Ушул сүйлөмдөгү "туңжурап" деген сөздү орусча өзгөртүп түзүлгөн "тихо", "медленно", "словно засыпая" деген ассоциативдик терминдер менен байланыштыруу аркылуу жогорку айтылган орусча сүйлөмдүн коннотациялык мазмунунун ар түрдүү варианттарын табынат. Буларга "давно уснувшие времена", "уже давно погасшие дни... эпохи ж. б. кирет. Эгерде ушул багытта андан ары кете бере турган болсок, түрдүү тилдеги ойлоо системасы аркылуу биздин аң-сезимибиздин подструктурасына кирген көптөгөн кызыктуу жаңы ассоциациялык лакундардын маңызын ачмакпыз"¹ - деп жазган.

Ошондой эле А. Салиевдин бул идеясын кыргыздын экинчи бир окумуштуусу Э.Д.Шукуров андан ары өркүндөтүп, "Ар бир улуттук тил чындыкта жашоо формасына карата объективдүү дүйнөнү түшүндүрүп турган сөздү майдалап /бир канча бөлүктөргө болуп/, анан түшүндүрүүгө болот. Мындан арылуу үчүн сөзсүз башка улуттук тилге кайрылышыбыз керек. Дүйнөдө кандайдыр бир өзгөртүп түзүүчү ассоциациядагы мазмундук маңызы менен өз таасирин тийгизбеген, бир да тил болбойт. Ошондуктан адам баласынын өсүп-өнүгүшү дайым эле материалдык маалыматтар менен эле өнүккөстөн, рухий баалуулуктун аң-сезимдеги калыптанышы менен да өнүгөт. Ал эми рухий өнүгүүнүн негизги булагы болуп улуттук маданияттын элементтери саналат.

1. Салиева А.А. Национальное и интернациональное в искусстве / вопросы филологии 1972,1*4., с.31./

Улуттук маданияттын элементтеринин белгилери адамдын аң-сезиминде канчалык кристаллдаша турган болсо, адам баласы өзү жашаган коомдо ошончолук өнүгөт¹, - дейт.

Дүйнөдө кандай денгээлде өнүккөн маданият болбосун, ал бардык дүйнөдөгү маданияттын өзгөчөлүгүн камтый аларын ушундан байкоого болот. Ошондуктан ар бир улуттук маданият жалпы дүйнөлүк маданиятты өнүктүрүүдө өзүнүн спецификалык өзгөчөлүгү менен баалуулугу көрсөтө алат. Демек, жогорку негизделген теориялардын негизинде улуттардын маданияты өз ара таасир этүү жана өз ара толуктоо принциби боюнча өнүгүп, толукталып турат. Бул толуктоо принцип биринчи жолу физик Нильс Бор тарабынан квант физикасына киргизилип, андан ары маданият багытына өткөн.

§ 3. НИЛЬС БОРДУН МАДАНИЯТ ТААНУУ ИЛИМИНЕ КИРГИЗГЕН

"ТОЛУКТОО ПРИНЦИБИ"

Нильс Бор "толуктоо принцибин" илимге киргизүү менен бир эле физика илиминде чоң өзгөртүүлөрдү киргизбестен, маданият таануу илиминде да анын таасири көрүндү. Н. Бор: "Кандай гана улуттардын көркөм маданияты болбосун, жандуу өнүгүүдө экинчи бир улуттук маданиятка муктаж. Анткени ар бир улуттун өнүгүү традициялык шартына жараша гармониялык жактан айкашуу үчүн көркөм образы парата экинчи бир улуттук маданияттын жаңылыктарынын потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү менен толукталып турат"², - деп таанган.

Жогоруда айтылгандай Н. Бордун "толуктоо принциби" бир улуттук маданият экинчи бир улуттук маданиятка бошуп өз ара таасир этиши, түрдүү улуттук тилдеги түшүндүрүлгөн менталитеттүүлүктүн эсептөө системасына карата субъекти кызыктырып, көңүлүн өзүнө бурат. Бул учурдагы субъектинин дүйнө таануу туурасындагы өз ара коммуникациялык байланышын түшүнүүдө "толуктоо принциби", "дүйнөнүн көрүнүшүн" толуктоо аркылуу деталдап кабылдоону

1. Шукуров Э.Д. Концепция дополнителности и проблема гендуса общения // Вопросы философии. - 1972, № 4, с.39.

2. Бор Н. Атомная физика и человеческое незнание. - М.: Изд. Наука. 1961., с.41.

күчөтөт.

Улуу англис тарыхчысы жана маданият таануучусу А. Тойн-би, Шпенглердин дүйнөлүк цивилизациясын суммаланган формасы катары түшүндүргөн позициясын колдоп, кийинки мезгилдеги маданиятын өнүгүү принциптерине этнопсихологиялык анализ жүргүзүү менен улуттук маданиятын цивилизациясы "бирдиктүү тарыхтын" бир бутагы катары өнүгө тургандыгын теориялык жактан негиздеген. Ал эми адам баласы тарыхта бирдиктүү жекече цивилизациянын болүкчөсү катары каралып өнүгө тургандыгын көрсөтөт. Бул дүйнөлүк тарыхтын өнүгүү концепциясы катары саналып, адам баласынын өнүгүшүндө маданият негизги орунда тургандыгы көрсөтүлөт. Зворыкиндин айтуусунда, "Акыркы беш миң жылдын ичинде бири-бири менен толук байланыша албаган ар түрдүү деңгээлдеги маданияттын (Кребердин термини менен айтканда) "конфигурациясын" алган. Көптөгөн ушул сыяктуу факторлордун жыйындысынан кийин алар бири-биринин ортосундагы аралыкты жоюп, өз ара жакындашууга мүмкүнчүлүк болгондо гана биз дүйнөлүк жаңы бирдиктүү бүтүн маданият туурасында сөз кыла алабыз. Бул маданият эч качан улуттук маданияттардан калышы зарыл. Дүйнөлүк бирдиктүү маданият ар бир улуттук маданияттардын элементтеринен туруп, улам өзүн кеңейтип, жалпы дүйнөлүк коомчулуктун аң-сезимин жогорулатып туруу үчүн кызмат кылат"¹ - деген.

Америкалык психолгисттер жана маданиятчылар С. Сэпир жана Уорф, немец окумуштуусу В. Гумбольддун "Адамдардын тили идеяны коптоо менен жалпы дүйнөлүк маданият аң сезимдин ички формасындагы сөз" аркылуу түшүндүрүлө тургандыгын көрсөтөт. Бул айтылган идеяга таянуу аркылуу томондогудей тыянакка келишкен. "Тилдин ар түрдүү болушу бул дүйнөдөгү предметтердин ар түрдүү аталышы менен пайда болбостон, ар бир улуттук маданияттын аң-сезиминдеги кабылданган дүйнө жараша болот" - дешкен.

Ички создун формасын Гумбольддун окуучулары "Неогумбольдчулар" И. Трира, Л. Вайегербера, В. Порцигалар "толуктоо принциби" аркылуу анализденип, создордү семантикалык байланыштарына карата аныктоого боло тургандыгын

1. Зворыкин А.А. Из истории развития культуры на Западе / Вопросы философии 1982, № 10, с.161.

көрсөтүшкөн. Бул түшүнүктү советтик психолог А. Н. Леонтьев "сөздөрдүн маанисинин семантикалык структурасы" деген түшүнүк менен алмаштырып түшүндүрүүгө боло тургандыгын чечмелеген.

Ошентип, жогорудага келтирилген теориялык факторлорду негизге алып, кыргыз улуттук маданиятына мүнөздүү болгон этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрдү, дүйнөлүк тарыхый маданиятка капата айкалыштырып чечмелөөдө, "маданият", "аң-сезим", "сөз", "тил" туурасындагы түшүнүктөргө психосемантикалык, психолингвистикалык анализ жүргүзүү менен этноско мүнөздүү болгон элдик психологиянын өзгөчөлүгүн талдоого болот. Ошентип, жогорку теориялык түшүнүктөрдүн негизинде этнопсихологияны башка илимдер-тарых, этнография, психолингвистика, этносоциология, этнопсихосемантикалык илимдер менен салыштырып жана алардын илимий-теориялык концепсиялары аркылуу толук чечип, андан ары аны өзүнчө илим катары таанып билүүгө болот.

АДАБИЯТТАР:

1. Выготский Л. С. Вопросы теории и истории психология - Сбр. соч. т. 1, М., Педагогика, 1982.
2. Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры. - М., Изд. "Искусство", 1972.
3. Ждан А. Н. История психологии: Учебник - М., Издательство МГУ, 1990.
4. Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление - М., Изд. "Прогресс", 1977.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность - М., Изд. Политиздат. 1975.
6. Назырятан А. Н. Синтез знания и междисциплинарная концепция прогресса - М., 1992.
7. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания - М., Изд. МГУ, 1988.
8. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. М., "Просвещение", 1969.
9. Поршенов Б.Ф. Социальная психология и история - М., "Наука" 1979.

10. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Перевод с англ. - М., "Политиздат.", 1989.
11. Форман И.П. Теория познания и философия культуры, - М., Изд. "Наука", 1986.
12. Фрейзер Дж. Золотая ветвь. - М., Изд. "Политиздат", 1983.
13. Шпенглер О. Закат Европы-Новосибирск, Изд "Наука", 1993.
14. Пеперс К. Смысл и значение история. - М., "Политиздат", 1981.

ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫК БАЙЛАНЫШТАР.

Немецтик психологдор М. Лацарус жана К. Штенгелдердин айтуусуна караганда, этнопсихологияны илим катары таанууда озуро жакын, бүтүн бир проблеманын үстүндө иштелген багыттар, ыкмалар аркылуу бир максатты чечмелеген этнография социология, психоллингвистика, социалдык психология, этнопедагогика жана психосемантикалар менен байланышта өнүгүшүн далилдешкен. Бул предметтердин этнопсихология менен болгон түпкү байланышын анализдөө менен изилдөө объектилери, алдыга коюлган максатты, айрым учурда алардын изилдөө методологиясы окшош экендигине айрым факторлор аркылуу ишенүүгө болот.

Ошондуктан жогорку белгиленген предметтер менен болгон илимий байланышты чечмелөө үчүн ар бирин өз алдынча кароого туура келет.

§ 1. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ЭТНОГРАФИЯДА ЧАГЫЛЫШЫ МЕНЕН АГА БАЙЛАНЫШТУУ ИЗИЛДЕНИШИ

Этнография менен этнопсихология негизинен үч багыттагы улуттук-таанып билүүнү түшүндүрүп туруучу булактар аркылуу байланышат. Мындай булактарга элдик билим, фольклор жана элдик искусство /көркөм өнөр/ кирет.

Элдик билимге - эл жашап жаткан чөйрөдөгү /жер шарттар/ жаратылыштын мыйзамы, айыл-чарбанын оң жактуу уюштурулушуна, күндөлүк жалкоо-тиричиликтин рационалдык пайдаланышына жана мамиленин өз ара уюштурулушуна жараша этнопсихологиялык процесстердин мыйзамдары аркылуу ишке ашырыла тургандыгын байкоого болот. Бул айтылган психикалык процесстер ар бир уруунун, элдин өзүнчө бир этникалык мүнөзгө ээ болгон дандик көз карашына жараша алардын салт-санаасында, үрп-адатында, этникалык мүнөзүндө аныкталат. Ошентип, элдик билим өзүнүн дүйчөнү таанып-битүүсүнө /рухуна/ жараша улуттук мүнөзгө ээ болгон жаратылыштын ар түрдүү көрүнүшүнө ишенүү менен

ошол элдин жашоо-тиричилигиндеги жүрүм-турумдун моралдык нормасын, жаратылыштын мыйзамына ылайыктуу болгон эрежелерди белгилеп, /элдин этникалык мыйзамына ылайыктуу болгон эрежелерди белгилеп, /улултарды этникалык жактан айырмалап турат. Бул айтылган идеяны далилдөө максатында Советтик этнограф Ю.В. Бромлей /1973/ улулдук мүнөзүнө ээ болгон динге ото күчтүү ишенимдерге /мазарларга, колцоого алуучу жаратылыштын күчүнө, элдин назарына ж.б./, элдик медицинага, айыл чарба жумушун уюштуруудагы календардык маалыматтарга, элдин жаратылыштын сырын билүүдөгү метеорологиялык, астранологиялык түшүнүктө карата мезгилди, убакытты, олчоочу эсептөө системаларында этнопсихологиянын ички психикалык структурасы мүнөздөлөрүн айткан. Бул фактыдан көрүп тургандай, азыркы илимге чейин жаратылыш мыйзамдарынан адам баласынын табиятына карата элдик аң-сезимдин туура жана рационалдуу болушу элдик психологиянын мурдатан эле бар экендигин, болгондо да жогорку тактыкка чейинки иштелгендигин мүнөздөйт. Белгилеп кетчү нерсе, жогорку айтылгандай элдик психология бардык учурда түрдүү элдерде бирдей болгон эмес. Алсак, Р. М. Берндт, К. Х. Берндт /1981/ австралиялык аборигендердин, африкалык уруулардын, четки сибирлик майда элдердин маданиятына жүргүзүлгөн изилдөөлөрүнө бул уруулардын күндөлүк жашоо тиричилигиндеги орун алган билимин /аң-сезимин/ коллективтештирилген эмгектин этникалык жагдайына карата өнүккөндүгүн байкашкан. Бул элдердеги этникалык өзгөчөлүк алардын коргонуу максатында бирдиктүү чептерди куруу, душмандардан коргонуу, бирдиктүү мергенчиликке баруу, балык уулоо, кыштын камын көрүү ж.б. мамлекет тарабынан мыйзамдын эрежеси иштелип чыкпаса да элдик тарбиянын негизинде ото тактыкта, майда деталдарына чейин анализдеген жүрүм-турумдардын башкарылгандыгы ал элдерде этнопсихология мурдатан эле тубаса берилген сыяктангандыгын баса белгилешкен.

Жогоркудагыдай фактыларды Л. Я. Штернбергдин /1933/ алыскы сибир элдеринин өспүрүмдөрүнө жүргүзгөн байкоосунан учуратууга болот. Ал жердин өспүрүмдөр бир гана үй-тиричилигиндеги жумушту так аткарастан, кайыкта сүзүү, балык уулоону, чарбалык жумуштарга жардам көрсөтүү

менен бирге согуш иштеринен- баштан, адам баласына керек болгон жөнөкөй салт жана эң жогорку интеллектуалдуулукту көрсөткөн элдик жомокторду, уламыштарды /легендаларды/ түрдүү мазмундагы ырларды, уруунун саясий экономикасын жогорулатуу эрежелерди жакшы билишкен. Башкача айтканда бул жаш курактагы өспүрүм балдар баалуулук системаны жакшы түшүнүп, өз урууларынын, маданияттык өзгөчөлүгүн экинчи уруудан айырмачылыгын айрып таанып алышкан. Ошондой эле инсандык сапатты түшүндүргөн уруулар аралык мамилелерди уюштуруучу психикалык мүнөзгө ээ болгон инсандык сапаттарды, жеке абалды жана түрдүү процесстерди жакшы билишкен. Жогорку аталган урууларда этнопсихологиянын элементтери алардын ырым-жырымдарды, салт-санааларды, күндөлүк турмуштун эрежелерди жакшы билишкен деп эсептөөгө болот.

Мындай этнопсихологиялык калыптанган фактыларды кыргыз элинин улуттук маданиятынын тарыхынан кеңири учуратабыз. Кыргыз улуту жашаган географиялык жер шарты боюнча тоолуу аймак болгондуктан айрым бир кырыктар, жаратылыштын физикалык, биологиялык, географиялык мыйзамдарынын негизинде болгондуктан көпчүлүк элдик психологияда табигый рухка /духка/ байланыштуу болот деп түшүнүшөт. Мисалы, жылдын жаанчыл болушу же кургак болушу, суунун ташкындашы, кайберендердин жашоо-тиричилигин, канаттуу беренделердин, жырткыч айбандалардын өмүр сүрүшүн, түшүнүгү төмөн атуулдар куудай-тааланын амири менен пайда болот деген жыйынтыкка келишкен. Ошондуктан элдик жөнөкөй аң-сезим жогорку психикалык чегизде түрдүү ырым-жырымдарды, салт-санааларды пайда кылып, элдин этникалык өзгөчөлүгүн башка жактагы жашаган улуттардан айырмалашкан. Алсак Кыргыздардын мазарларга сыйынуу, кудаыйларды өткөрүү, теңирге сыйынып намаз окуу сыяктуу ритуалдарды колдонуп келгени белгилүү. Мындай фактыларды Ош шаарынын ичинде жайгашкан Сулайман тоосундагы орун алган сыйынуу жайлар, Ноокат районундагы Абшыр-Ата мазары, Базар-Коргондогу Арсланбабдын атайын ыйык жерлери, Алайдагы Ысыксуу мончосу, Кара-Кулжадагы Ойтал айлындагы Телпекташ-Ата тоосу, Ысык-Көлдөгү эс алуу түйүндөрү ж.б. көптөгөн эл ыйык тутуп, сыйынган

жерлердин касиеттуу сезимиен билүүгө болот. Сулайман тоосундагы мазарларга сыйынууда тарыхый мааниси жогору туруп, бүткүл Фергана оребундогу жашаган мусулман элдеринин бардыгы үчүн экинчи Меке, Мединага айланганы бекеринен эмес.

Мындай элдик түшүнүк диндик мазмунга ээ болгону менен ал мазарга сыйынуу ритуалдарына карата бир диндик ишениште болгондугуна карабастан, улуттук этностун өзгөчөлүгүн айырмалагандыгын, ал элдердин эки башка психологиялык мүнөздө болушу менен айырмалап турат. Алсак кыргыздарда кудайга сыйынууда "Жаны-кудайы" деп кандай жандык сойгон болсо дагы сөссүз кан чыгарылса, ушул эле кыргыздарга коңшулаш жашашкан өзбек элинде экинчи-бир адамга кайыр садага берүү менен ал адамдын коңулун алып, жардам көрсөтүү максатында иш-аракет жасалат. Мындан корунуп тургандай, эл ишениминде сыйынууга барган адам күнөөлүү болсо, күнөөсүн жууп, өзүн жеңил сезип, ишенген рухтун окүлү менен мамилелешкен образда жүрүм-турумун тыкан башкарып, мурункуга караганда өзүн жакшы сезип, оңолуу абалында боло тургандыгы мурдатан эле белгилүү. Ал эми элдик таанын-билүүгө, элдик медицинага, күндөлүк тиричилик өткөрүүдө этнопсихологиянын кыргыздар кабыл алган түшүнүктөрү жашап келет.

§2. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ЭЛДИК МЕДИЦИНАДА ЧАГЫЛЫШЫ

Ар бир улуттун этникалык өзгөчөлүгүнө, моралдык жүрүм-турумуна, географиялык жер-шартына, пайдалуу жүргүзгөн эмгек өндүрүмдүүлүгүнө карата ошол улуттун окүлдөрү түрдүүчө ырым-жырымдарды пайдаланып, мурдатан калыптанган улуттук психиканын ишеним деңгээлине таасир этүү менен айрым учурларда ооруган адамдарды ишендирүү деңгээлинде айыктырган учурлар болгон. Мындай элдик психиканы башкарган ырым-жырымдарды пайдалангандарды томондогүдөй тартыптерге бөлүүгө болот:

1. Ооруларга таасир этип, аларга жардам берүүчү ырым-жырымдар;
2. Коомчулукка жагымсыз болгон жүрүм-турумдарга тыюу салган ырым-жырымдар.

1. Ооруларга жардам берүүчү ырым-жырымдар негизинен ишенимдин деңгээлинде жүрүп, сырттан таасир этили жаткан сезимталдуу рухтук күчтүн негизинде ооруну айыктырууга жетише алат. Мындай фактыларды эл арасында үзүрлүү пайдаланылып жаткан диндик көз караштагы молдо-кожолорду, бакшы-бүбүлөрдү, козү ачык табылчылардын иш аракетинен байкайбыз. Буларды азыркы мезгилде /психотерапия/ деген түшүнүк аркылуу билебиз. Бирок мындай ырым-жырымдар илимий медицина ачыктаган дүйнөдөгү бардык элдер үчүн бирдей эмес. Ар бир улуттун этникасына жараша дарылоо ыкмасы, оорудууга таасир этүү маданияты ар башка болушу элдик таанып билүүсүнүн этнопсихологиясындагы мүнөздөлүшүн түшүндүрөт. Буларга кыргыз элиндеги "ысырык салуу" - арчаны күйгүзүп түтөтүү, ал түтүн адамдарга тийгизген зыяндуу микронторун өлтүрсө, экинчиден, оорулуунун көңүлүн көтөрүп, ишеним түшүнүгүн пайда кылып, нерв системаларынын тышкы дүйнөдөгү таасир этилип жаткан маалыматтарга карата башкаруу менен ооруу жоголо баштагандыгын түшүндүрөт; "Киринелөө", "Баш ооруну даримдөө" /мындай баш оорунун түрүнө: шакый, сыздатма, көз туварма ж.б. кирет;/; садага чабуу - мында адамга кирне кирсе, катуу тумоолон учук ташыса, түйпөк болсо, коркуп жүрөгү түшсө учуктоо, бадиктоо, жүрөгүн көтөрүү, ап-алталоо, оорулуунун көңүлүн көтөрүп, андан соң садага чабылат. Садага берүүдө сары улак, козу, торпок, тай, таймак союлуп, эти толук элге берилет. Садага чабуунун түпкү маңызы - оорулууну сөөлдүү сорпо ичирип, тердетүү, башкысы, оорулууну илдеттен айыга тургандыгына ишендирүү.

2. Кээ бир кесирлүү адамдар ачык сууга булганыч нерселерди таштап, самынданып жууруп, сүттү төгүп, пандын ушагын тепселешет. Мындай терс көрүнүшкө ээ болгон жүрүм-турумду башкарууда жасалган ырым-жырым адамды таза-лыкка, Ыймандуулукка, маданияттуулукка үйрөтүү үчүн колдонулат.

§ 3. ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫК ТААНЫП - БИЛУНҮН КҮНДӨЛҮК ТИРИЧИЛИКТЕ ЧАГЫЛЫШЫ

Айрым этникалык өзгөчөлүктөрдү адам баласынын жашоо турмушуна пайдасын тийгизген касиеттерди "Колдоочу-сува" /рухуна/ ишенип сыйынуу менен аны такай уюштура тургандыгын күндөлүк жашоо-турмуштап билебиз. Кыргыз этникалык түшүнүгүнө караганда, жерди иштеттикен дыйкандарга жана маңды асыроого ылайыкташкан. Жерден мол түшүм алып үчүн дыйкандардын пири "Баба-дыйканга" сыйынуу менен жерди иштетүүнү оздоштургон, ага андалган жерге үрөн себүү алдында "... быйыркы жылы Баба-дыйкан колдон, мол түшүм болсун..."-ден бата кылып, үрөн себүүнү башташат. Ушундай эле ырымдар дыйканчылыктын бапка түрүнө карата да колдонулган. Алсак теректин пири-Байтерек, суунун пири Сулайман болсо, малчылыкта-койдун пири Чолпон-ата, тоонун пири Ойсул-ата, эчкинин пири Шыйпан-Ата, иттин пири-Кумайык, куштун пири-Будайык. Бул айтылган элдик түшүнүктөгү ар бир көрүнүштүн өз ээси болгону этнопсихологиянын ички мыйзамын түшүндүрүп турган элементтерди дифференциалдоо менен ар бир улуттун күндөлүк турмушундагы пайдаланып жаткан буюмдарына, этникалык жактан анализ берет. Берилген анализдер үй-эмеректерине, айыл-чарба шаймандарына элдин жашоо тиричилигиндеги жүрүм-турум эрежелерине жараша алардын иш аткаруу функциясын, баалуулук системасын, улуттар аралык мамиленин маданияттык деңгээлине жараша бир улутту экинчи бир улуттан айырмалап тургандыгы менен мүнөздөлөт.

§ 4. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ЭЛДИК ФОЛЬКЛОРДО МҮНӨЗДӨЛҮШҮ

Фольклор-бул же тигил элдин этникалык озгочолукторун жазма маданият пайда болгонго чейинки этникалык тарыхын, жашоо маданиятын, жүрүм-турум эрежелерин образдуу көрсөткөн илимдин бири болуп саналат.

"Фольклор" деген термин 1846-жылы англиялык тарыхчы жана библиограф Вильям Томс тарабынан сунушталып, ал сөз эки компоненттен турат. Фольк- folk /эл/, лор lore /акыл, даанышмандык, билим /"Эл акылы", "Эл даанышмандыгы" деген түшүнүктү берет, ал эми фольклорду изилдоочү илимди "фольклористика" деп аны советтик окумуштуу К. М. Соколов тарабынан негизделген. Томстун түшүнүгү боюнча, /Народные знания/, 1991/ фольклор улуттук этностко таандык болгон жүрүм-турумдун психикалык озгочолугун ошол элге таандык салт-санаасын, ритуалдык эрежелерди оздук ишеничтерди, макал-лакаптарды, оозеки айтылуучу ыр жанрларындагы улуттук этносту түшүндүрүүчү элдик түшүнүк экендигин айткан. Фольклордун этностук жактан мүнөздөлүшү ар бир улуттун аң-сезиминдеги салт-санааны, жүрүм-турумду, адептүүлүктү башкаруучу элдин рухий байлыгын мүнөздөйт.

Фольклор таануу илими XIX кылымдын аяк ченинен таратып, башка өлкөлөрдө жашаган окумуштуулар тарабынан тез эле колдоого алынып, айрыкча америкалык окумуштуулар Р. Утермен, У. Бэском, Д. Фореткер, М. Херсовицтер тарабынан улуттук маданиятты окуп үйрөнүү максатында оозеки айтылуучу "Элдик поэзияга", оозеки айтылуучу улуттук мүнөздүү аныктоочу жанрлардагы чыгармаларга изилдоолор жүргүзүлүп, америкадагы жашаган улуттарга этнографиялык, социологиялык, этнопсихологиялык жана культурологиялык илимдердин багытында анализдер берилген. Ушул эле жылдары Герман тилиндеги элдерде да фольклор изилдөө кеңири тараптып, бирок англис тилиндеги фольклор таанууга караганда бир канча так жана түрдүү формадагы, элдик поэзия, элдик үрп-адат илим катары таанылып "Эл таануу"-этнография илими экенин түшүнүшкөн. Фольклористика башка өлкөлөрдө дагы кеңири таркай баштаган. Францияда 1875-жылы, Испа-

нияда 1883-жылы, Италияда 1888-жылы, Россияда 1889-жылдары өз ордун тапкан /Народные знания 1991/. Ал эми кыргыз элинде фольклор элди: оозеки чыгармачылык катары аталып, аны изилдоо иштери XIX ылымда эле башталган. Кыргыз фольклорун изилдегендер-А.Н. Бернштамдын, В. В. Радловдун, К. И. Петровдун, С. М. Абрамзондун, В.В.Бартольдун, Ч.Ч. Валихановдун, М. И. Богданованын, К. Р. Рахматуллиндин, Б.М. Юнусалиевдин эмгектерине илимий анализ жүргүзүү менен кыргыздын улуттук маданияттын илимий негизин түзүшкөндүгүн белгилөөгө болот.

Кыргыз фольклор таануу илими азыркы мезгилде дүйнөгө белгилүү болгон "Манас" эпосуна баштап, чоң жана кичине эпосторду, макал-лакаптарды, жомоктордун түрлөрүн, сүйлөө речтеги туруктуу колдонгон фразеологиялык формадагы чыгармаларды келтирүүгө болот. Фольклордун түпкү табигый негизинде этнография, этносоциология, этнопедагогика жана башка илимдер сыяктуу эле этнопсихологиялык түшүнүктөр орун таап, алар өз алдынча илимдин тармагына айланды.

Фольклордун булактары этнопсихологиялык өзгөчөлүктөргө негиз болуп, азыркы биз жашаган мезгилге чейин жетип келип, фольклористиканын андан ары өнүгүшүнө шарттар түздү. Фольклордун мындайча этнопсихология менен болгон байланышын шарттуу формада ар кандай жашаган аймактарда балдар фольклору, календардык фольклор, этнографиялык фольклор, эмгекчи элдин фольклору, күндөлүк аң-сезимди башкаруучу фольклорлорго ажыратууга болот. Булар эл аралык максатта ар бир улуттун тарыхый традициясын, ритуалдарын, мазмундук функциясын, улуттун этникалык жалпылыгын мүнөздөөчү коомдук маданиятты түшүндүрүү турган стереотиптерин, менталитеттерин жана имидждерин изилдеп аныктоого мүмкүндүк берет. Фольклордун этникалык сапаттары азыркы учурда шаардын жашоочуларынын мамлекеттик деңгээлде уюштурулган майрамдарында, улуттук мазмунга ээ болгон белгилүү күндөрдө, эмгекчилердин эмгек кунун белгилеген жарманкелеринде, карнавалдарында уюштуруу элдик этноско мүнөздүү оюн-шооктор, майрамдык кийимдер, азык-оокаттарынын түрлөрү божонча айырмаланып турат. Жогорку айтылган этникалык өзгөчөлүктөрдү

шаардыктардын жасаган ишинин мазмунунан, кийген аяны минен, ырдаган ырынын мазмунунан, түрдүү мазмунда аныттылган азил-тамашалардан жана башка өзгөчөлүктөрүнөн билшет. Айтылган фактыларды К.Ф.Надеждин, Н.Хандизинскийдин, В.В. Странтеддин эмгектерине караганда /Народные знания, фольклор. Народные искусство Вып.4-М., 1991 кара/, жер шарынын түрдүү жеринде түрдүүчө шаардык фольклордук жанрларды этноско жараша психикалык өзгөчөлүктөрдүн болгондуктарын Чыгыш элдериндеги Орто Азияда, Араб өлкөлөрүндө. Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүгүн: Кытайдын, Индиянын, Япониянын батыш өлкөлөрдүн түрдүү шаарларында дүйнөлүк мазмунга ээ болгон белгилүү "майрамдарын" жана "даталуу күндөрүн" түрдүүчө спецификалык этностогу маданиятта майрамдашкандыгын белгилешкен. Жаны жылды майрамдоо түрдүү улутта түрдүүчө этникалык өзгөчөлүктө майрамдалат. Кытай элдик республикасынын элдик этникасына ээ болтом айрым элдер бир эле республикада жашаганы менен диалектикалык, территориялык мүнөздө эки башкача майрамдалгандыгын /Календарные обычаи...1989/, бийүүгө болот. Кытайдын Түштүк-чыгыш жагында жашаган элдер экинчи айдын 24-чү күнү Жаны жылды майрамдашса, түндүк болтугүндөгү элдерде ушул айдын 23-чү күнү башталат. Кытайдын түштүк чыгышында жашаган элдер Жаны жылдык майрамда жакшы кийинишип, ошол күнү үй-бүлөсүнүн бардык мүчөсү ата-энесинин үйүнө чогулуп, кайтыш болгон аталарынын-энелеринин, урук-туугандарынын сүрөттөрүн илпип, алар менен сүйлөшүү максатында символикалык ретуалдык белгилерин жасайт. Майрам өткөрүлүп жаткан үйдүн ээси /атасы/ менен балдары корүстөндөгү чоң ата-энелеринин мүрзөсүнө барып, ушул майрамга катышып берүүсүн суранышат. Алардын этникалык аң-сезимине караганда бул күнү, өлгөн жакындарынын "Жаны" тирилип, балдарына-жакын туугандарына жакшылык каалап, ыраазычылыгын билдирет деп түшүнүшөт. Өлгөндөрдүн жакындары буга чейинки майрамдарда кудайдын белгилүү күндөрү тамак-суу, кийим-кече, акча менен садага/кайыр/беришет. Бул күнү сөзсүз кан чыгарып, торомпой же чочко сойуп, кудайы өткөрүшөт.

Ал эми жаш балдар майрамдык майрамда жакшы кийинип алып, салтанаттуу ырларды ырдап, үймө-үй кыдырып, /жыр-

ыздардын "рамазан" ыры сыяктуу - акча сурап, акча топтошот. Ушул эле мезгилде элдер көчөгө чыгып, шаңдуу улуттук ырларды ырдап, бийге түшүп, кагаздан кедей-кембагал сурамчынын макетин жасап, узун таяктын учуна ичинген боюнча өрттөшөт. Мындай символикалык ретуалдан көрүнүп тургандай кедей-кембагалдыкты жек көрүп, жок кылуу багытында улуттук мүнөзгө ээ болгон психикалык тынчсыздануунун тыюу сезимдерин байкайбыз. Майрам башталган күндөн баштап ким болбосун карызынан кутулууга аракет жасайт. Себеби жаңы жылга ыймандуу, көңүлдүү маанайда барууга аракеттенишет. Бирине-бири ыраазычылык тилеп, эски жылда болгон жамандыктарды кечирешет. Дагы бир өзгөчөлүк болуп, жылдын акыркы айынын 25-күнү түнү бардык элдер эрте жатып, жаңы жылда жаңы ийгиликти, жакшылыкты каалап, ар бири өзү ишенген рухуна сыйынышат. Алардын эрте жатканынын себеби бул күндөрү олгондор тирилип, жердин үстүнө чыкканына байланыштуу кандайдыр бир жаман ооруларга, коркунуштуу арбактардын солокотуно, кудай тарабынан жиберилген "Жан алгычтарга" жолугуп, жамандыкка учурап калбас үчүн. Ушул сыяктуу көптөгөн түштүк чыгыш Кытай этносунда мүнөздүү болгон салт-санааларды, ырым-жырымдарды этникалык ретуалдарды билүүгө болот. Ал эми түндүк бөлүгүндөгү уруулар бул майрамда тамактын түрлөрүн көбөйтүп, күрүчтөн тартылган унга "хунь-дунь" тамактын түрлөрү жана кой этинен же чочконун майдаланган этинен жасалган тамактардын түрү мартабага ээ болсо, түштүк бөлүгүндө дасторкондун этникалык көркү катары колдо жасалган вийно, ачытмалар, дарактын жалбырагынан/ айрыкча шабдалынын жалбырагынан/ минералдык мазмунга ээ болгон суусундуктары чоң мааниге ээ болот. Ошентип жаңы жылдык майрам жылдын биринчи айынан бешинчи күнүндө аяктайт.

Жаңы жылдык майрамдын Корея улутундагы майрамдалышынын этникалык өзгөчөлүгү түрдүү мезгилде түрдүүчө календардык убакытта майрамдалган. VII кылымда жылдын биринчи күнүнөн баштап майрамдалса, Ким Бусик XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап жылдын биринчи айынын орто ченинен, так айтканда, 8-чи күнүнөн башталып 15-26 күнгө созулган улуттук чоң майрам уюштурула турганды-

гын жазган¹. Кытай улутунун майрамынан айырмачылыгы ар бир корейец колунан келишине жараша ата-бабалардын арбагына арнап, стол /дасгоркон/ уюштурат. Бирок столду сервиздөө жонокөй болбостон, белгилүү бир ритуалдык эреже боюнча жайгаштырылып, этникалык өзгөчөлүгү көрсөтүлөт. Алсак балыктан жасалган тамактар столдун чыгыш бөлүгүнө коюлат. Эттен жасалган тамактар столдун батыш бөлүгүнө жайгаштырылат. Жашылчалар, күрүчтөн жасалган тамактар, суусундуктар столдун ортосуна жайгаштырылып, калган тамактар столдун бети орундарына жайгаштырылат. Столго аксакалдата отуруп, столдун башкаруучусу болуп, ошол столдун аксакалы башкарат ж.б.. Корейецтердин бул майрамынын башталышы кыргыз этносунда мүнөздүү болгон диндик майрам "орозо башталардын" алдындагы "шектик жаңа айт күндөрүндөгү" ритуалдарына окшошот. Себеби корейецтерде дагы Жаңы жыл майрамынын биринчи күндөрү олгон жакындарын жоктоп, алардын тирүү жашаган жакындарына көңүл айтыш үчүн туугандарыныкына, карындаш-уруктарыныкына /үйлөрүнө/ кирип, көңүл айтып, даам татып чыгышат. Ар бир үйдүн аксакалы башка үйгө кетпестен, үйүнө келген жакың урук-туугандарын тосуп, коноктоп турат. Алардын салгында столго отуруп даам татуу учурунда улутка мүнөздүү этникалык эрежеси созгө алтарлык. Эгерде меймандарды кабыл алып жаткан үйдүн ээси келген меймандар менен бирдей коомдо, статустук орунда турса, меймандар столдун чыгыш жагын көздөп отуруп, үйдүн ээси батышты карап отурат. Көпчүлүк столго жайгашкандан кийин, эң сыйлуу мейман үй ээсинин чыгыш жагын карап отуруп, түштүк жагы боюнча мамиле жасайт. Ал эми аялдар башка болбогө кирип, оокаттанышат. Тамактангандан кийин тайпаларга болупуну алып, өзүнчө улуттук оюндарды ойноп, ырларды ырдашат. Башка улуттар сыяктуу жаңы жылдын биринчи күнүн колдон келишине шайыр тосунат. Себеби алардын улуттук аң-сезими боюнча ушул жылкы боло турган ийгиликтер, азык-дандардын жемништүү болушу жаңы жылдын Биринчи күнүнө байланыштуу каралат. Ошондуктан бул жаңы жылдын биринчи

¹ Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии - М., Наука, 1989 с. 151

чи күнүн дасторкондун молдугун, көңүлдүн жайдарылуулугун камсыз кылуу үчүн, колдо болгон мүмкүнчүлүктү пайдаланышат.

Япондор ар түрдүү түшүнүктүн ар башка талкууланышына карата түрдүү жерде ар башка мезгилде майрамдашат. Япон элинин түштүгүндө жыл башында чыккан айдын биринчи күнүн "Чоң жаңы жыл" майрамы дешсе, түндүк жагындагы элдер жаңы жыл майрамын жылдын биринчи айында, айдын толгон күнү б.а., айдын 15-деги күндүн түнү башташат. Себеби ал түнү ай толук туулуп, жер күндөй жарык болгондугуна байланыштуу жаңы жыл тосууга карата уюштурулган оюн-шооктор ойноого ыңгайылыкта тузул, эң негизгиси өзү менен майрамды тосуп жаткан адамдын оңундогу эмоционалдык абалдардын пайда болушуна жараша туюу сезимдеринин пайда болушуна негизделикен.

Ошол эле Япониянын кээ бир жерлеринде жыл башынын биринчи айыныч жетинчи күнүнөн баштап майрамдашкан. Себеби япон элинин этносунан караганда, жуманын ар бир күнү жаңыбарлардын аттары менен белгиленген. Мисалы, биринчи күн-тоок күнү, экинчи күн-ит, үчүнчү күн - казан, төртүнчү күн-кой, бешинчи күн-уй, алтынчы күн-жылкы, жетинчи күн - адам баласынын күнү деп ушул күндү жаңы жылдын майрамдык күнү катары санашат. Ал эми Осака-Кито районундагы шаардын жашоочулары япониянын калган жериндегилер жаңы жылды майрамдап бүткөндөн кийин жаңы жылды белгилешет, б.а., жылбашындагы айдын 20-күнүндө майрамдашат. Себеби, бул элдердин негизги жашоо тиричилиги, иш-кызматы, оокат-тиричилиги балык болгондуктан "Сары-куйруктуу" балыкты айдын биринчи күнүнөн 20-күнүнө чейин сактап, анан жеген тамактарга кошуп бышырып майрамды тосушкан. Ал балыктын сөөгү ошол 20-күндүн ичинде өзүнөн-өзү узарат. Ошол балыктын сөөгүнүн узаргандыгына карата жаңы жылда боло турган ийгиликтерди, бышыкчылыктарды салыштырып баалашкан. Ошентип бул шаардын жашоочулары ушул күндү ыйык сезип, жаңы жыл катары майрамдашат.

Бул райондогу элдердин ритуалдуу этникалык өзгөчөлүгү болуп, жаңы жылга уюштурулган жарменкеден керектүү

1. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл - М., Наука 1989. с 151.

кыйим, тамак-аш, бирөөгө белек сатып алгандан кийин сөзсүз ар бир үйдүн ээси үй-бүлөсү менен үй-чарбасын, үй-ичин тартышка келтирип, тазалоону жүргүзүшкөн. Мындай ритуалдык эреже алардын психикасында үй-тиричиликтик мүнөзгө гана ээ болбостон, "магиялык" мүнөзгө ээ. Эрдүн түшүнүгүнө караганда, бул күн "кудайдын күнү", ошол күнү таза үйлөргө кирип, ал үйдүн жашоочуларына жаңы жылда жаңы ийгиликтерди, тынчтыкты, жаңы жетишкендиктерди кааласа, тазаланбаган үйлөргө кирбестен, ар бир каалоболорду тилебестен кетип калат деп түшүндүрүшкөн. Ошондуктан япондуктар үйлөрүн түрдүү түстөгү ээ болгон боектер менен кооздоп, актап, сырлашат. Айрыкча үйдүн эиверинин алдына эки арча отургузуп, бири-бирине тартылган жипке осүмдүктөрдүн жалбырактарын, дарактардын бутактарын, шактарын илип коюшат. Бул жерин элдердин түшүнүгүнө караганда мындай үйлөргө кудай кирбей кеткен эмес. Натыйжада, арчадагы тартылган жипке илинген жалбырактардын, бутактардын, шактардын боло туу эл жылдын мээ боло тургандыгына бата берип кетет деп түшүнүшкөн.

Жаңы жылды майрамдоо япон элинде бир эле уйду, үй-чарбачылыгын тазалоо менен эле чектелбестен, ар бир адамдын озун-иретке келтирип, жуунуп-тазаланууну талап кылган. Анткени өздөрү дагы кудай менен жолугушууга даярданышкан. Майрамдын акыркы күнү үй-бүлөнүн бардыгы чогулуп, кечки тамакта үй-бүлө этникалык ритуал катары гречканын унунан жасалган "соба" бизче "узун кесме" жешет. Бул түшүнүктүн символикалык белгиси ботун, узун кесме сыяктуу жаңы жылда келүүчү ийгилик, бакыт, узакка созулуу, көпкө сакталсын дегенди түшүндүрөт.

Чыгыш элдеринин жогорку айтылган этникалык өзгөчөлүктөрү сыяктуу эле кыргыз элинде дагы жаңы жылды тосуу аземи өзгөчө этникалык мүнөзгө ээ.

§5. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН УЛУТТУК САЛТ-САНАА, ҮРП-АДАТТАРДА МҮНӨЗДӨЛҮШҮ.

"Салт" - ар бир улуттук этноска жеке мүнөздүү болгон ошол-елдин жүрүм-турумун башкарын туруучу социалдык нормадагы эрежелерди аныктайт. Салт дайыма элдин тур

муш-тиричилигинин терең маңызында жашап, жашоо-тиричиликтин жашоо формасы боюнча бир улутту экинчи бир улуттан айырмаланып туруучу, ата-бабадан, эл жашаган коомчулуктун мыйзамын түшүндүрүп туруучу салт-санаанын, ырым-жырымдын иреттүү системалаштырылган фольклордук формасы. /Бромлей Ю. В. 1987/ Элдик этникалык өзгөчөлүгүндөгү салттын жашоо формасына карата этнопсихологиянын элементтерин, элдик жашоо-тиричиликтерин жүрүм-турумун башкаруудагы диндик саясаттын эрежелеринде, өздүк ишенимдин турмушка колдонулушунда, ата-бабадан калган ырым-жырымды турмуш-тиричиликте пайдалануу менен элдик башкаруу мамилелеринде жашагандыгын аныктоого болот.

Айта кете турган нерсе салтты этникалык мүнөзгө ээ болгон, "адатка" аралаштырбоо керек. Адат-мыйзамдуу, мамлекет тарабынан киргизилбей, коомдук пикирдин күчү менен аткарылуучу жана сакталуучу, көпчүлүк үчүн өнөкөт болуп калган жүрүм-турумдун эрежесин башкаруучу активдүүлүктүн формаларын түшүндүрөт. Адат улам коомдук формация алмашкан сайын жалпы адам-затынын аң-сезиминин өнүгүшүнө жаранча өнүгөт жана кайра жоголуп отурат. Адаттын эрежелери байыркы доорлордо түзүлсө да, уруулук түзүлүш бузулуп, кул ээлоочүлүк, феодалдык коом өнүккөн мезгилде өз маанисин жоготуп, феодалдык укуктун курагышына айланган ж.б.

Ошондуктан салт дегенибизде сөзсүз улуттук маданиятка тасидык фольклордук калыптанган мазмунду түшүнөбүз. Фольклордук салт өтө эле көп түрдүү. Ошондой болсо дагы биз фольклордук салтты эки багыт аркылуу түшүнөбүз. Поэтикалык жана прозалык жанрлар боюнча. Поэтикалык жанрда жаралган сал катары поэзиядагы түшүндүрүлгөн календардык салт жаштарды үйлөп-жайлоо учурунда маркумдарды узатуу /көмүү/ салтты жана ыр жанрдагы оозеки айтылуучу-кошокторду айтууга болот. Ал эми прозалык жанрдагы салтка, дарымдоо б, а. сөздүн магиялык күчүнө ишенүүчүлүккө карата, мергенчиликте, дыйканчылыкта, соодагерчиликте жана табытык ырым-жырымда колдонулуучу фольклорду айтабыз.

Экинчи жагынан түздөн-түз адамдын инсандык салатын мүнөздөгөн "ант берүү", "касам ичүү", "каргануу" процесстер фольклорго карата мүнөздөлсө, үчүнчү жактан адамдын жашаган жер шартына карата, ишенген динине, жашоо турмушуна жараша прозалык формадагы фольклор кирет. /Народные знания. 1991/.

Жогорку коргозулгон фольклордук мазмун жөн гана мезгилди, убакытты, турмуш-тиричиликтиң жоо-жайын түшүндүрбөстөн этнопсихологиялык мүнөзгө ээ болгон улуттук металлгетти, установканы, имиджди анализдеп, бир улутту экинчи улуттан айырмаланган этносун аныктоого жетишет. Натыйжада, ар бир этноско мүнөздүү болгон стереотиптер аныкталат.

Салт туурасындагы фольклордун поэтикалык формадагы календардык салтка кайрыла турган болсок, календардык салт ар бир улуттун жер шартына, маданий деңгээлине, басып өткөн тарыхына, психикалык мүнөзүнө жараша, календардык майрамдар, тарыхый даталуу күндөр элдик ишенимдерде уюштурулат.

Эгерде тиешелүү календардагы элдик майрамдарды этникалык өзгөчөлүгүн алып карай турган болсок, ар бир улуттун күндөлүк жашоо тиричилигине чагылдырып, келечекке карата болгон ой-тилегин, баалуу-структуралык системасын аткарууга карата кыймылдын функциясын, формасын түшүндүргөн майрамдардын коомдук түрлөрүнө, түзүлүштүн мүнөзүнө карата этнопсихологиянын аң-сезиминдеги өздүк жашоо формасын аныктайт.

Экинчи группадагы календардык майрам жалпы элдик майрамдардын, мамлекеттик майрамдарга айланышы, аларды оркундотуп турат. Ошондой эле жалпы маданиятта жаткан дыйкандардын, жумушчулардын жана интеллигенттердин кызыкчылыгын көздөгөн майрамдардын уюштурушун айтууга болот. Мисалы, Кыргыз фольклоруна таандык "Манас" эпосунун 1000 жылдык майрамынын мамлекеттик деңгээлде майрамга айланышы. Орозо-айт майрамынын кийинки учурда мамлекеттик деңгээлде майрамдалышы, чарбалык, өндүрүштүк жана интеллигенттик кесиптик майрамдардын ар бири өзүнчө майрам күндөрү белгиленип, мамлекеттик маани берилиши.

§6. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ЭЛДИК ИСКУССТВОДО МҮНӨЗДӨЛҮШҮ

Элдик искусствону этнографиялык негизде талкуулаганыбызда кең жана тар мааниде түшүнүүгө болот. Кең маанисинде-элдин аң-сезиминде сиңип, адатка айланып калган бардык традициялык маданияттарды азыркы мезгилдеги театрлаштырылып, музыкаланытырылып, хореографиялаштырылып чогултулган көркөм образдуу мүнөздөгү чыгармаларды айтабыз. Ал эми тар мааниде кооздолуп тартылган көркөм өнөрдөн жаралган сүрөт, чийме, жасалган скульптуралардын, кол өнөрчүлүктүн көркөм образдуу берилген мазмунун түшүнөбүз. Элдик искусствонун кайсы формасы болбосун, улуттун этникалык салтын мүнөздөп, ал улуттардын басып өткөн тарыхын, салттык функциясын, спецификалык мүнөзүн, дүйнөгө болгон көз карашын /аң-сезимин/ түшүндүрөт. Ошондой эле мифологиялык түшүнүктөрдүн түрдүү белгилердин, семантикалык жалпылыктарына карата улуттук мүнөздүн типтерин формаларын жана жүрүм-турум эрежелериндеги активдүүлүктүн психикалык сапаттарын түшүндүрөт. Баса белгилей турган өзгөчөлүк болуп элдин сүрөт искусствосу этнопсихологияны кеңири чагылдырууга мүмкүндүк берет. Мындай мазмундагы элдик сүрөт өнөрүндөгү табылгалар, декоративдүү оюлуп-чиймеленип жасалган буюмдар, көркөм образдуу жасалгаланган металл буюмдары, оймолор, килемчелер, көркөм образдуу кештелер, /саймалар/ майда зергердик кол өнөрчүлүктө жасалган үй буюмдары, ат жабыктар жана адам баласына мүнөздүү болгон жасалгалар /украшемиелер/ аркылуу этнопсихологияны түшүнүүгө болот.

Дагы бир өзгөчөлүгү катары жаштардын үйлөнүү учурундагы салтка айланып калган үрп-адаттар, театрдык элементтеги оюн-шооктор, оозеки ырдалуучу ырлар, оюндар, биңлер, кийинген кийимдер жана ритуалдык эрежелер, ошол улуттук аң-сезимди психикалык жактан мүнөздөйт. Мындай ритуалдыктарга элдик ырлар, /кошоктор, армамдар, айтыштар/, элдик музыкалык аспаптар /комуз, ооз комуз, чоор, кыяк ж. б./ этностун мазмунун далилдеген салтанаттуу ырларга кыз-жигиттин айтышы, эне менен кыздын коштошуу мазмунундагы айтышы ж.б., жаңылмачтар айтуу, табышмактар табуу

мисал болсо, элдик оюндарга кыз-жигиттин оюну, канымпаш, шакек салмай, селкинчек, аркан тартмай. Бул элдик оюндардын символикалык белгилерине карата улуттун этникалык стереотиптери бир улутту экинчи улуттан айырмалап турат. Натыйжада, атайын тестердим жардамысыз эле улуттук мүнөзгө ээ болгон стереотиптерге карата бир улуттун маданиятын экинчисинен айырмалоого болот. Ошондой эле улуттар аралык мамилелерди ошол улутка мүнөздүү болгон интерригидиялык жана экспроризациялык маалыматтардын негизинде жакшыртууга жетишет.

Ал эми алгындын элементтерин психосемантикалык байланыштары, типтери жана формалары аркылуу аныктай алабыз. Ошону менен катар элдик искусствого психологиялык анализ жүргүзүү аркылуу, улуттук идеялардын, маданияттын, аң-сезимдин трансформацияланышы азыркы мезгилдеги маданиятка салыштыруу аркылуу мүнөздөлөт. Алсак "Манас" эпосундагы Каныкейдин Манаска жана кырк чорого ылайыктуу даярдалган согушка кийүүчү жоокерлердин кийимдери, "ак олпоктуу" жасалуу технологиясы, материалы, аны жасоодогу чеберчилик сапаты, азыркы мезгилде окурмандын аң-сезимин, азыркы күнгө салыштырмалуу өткөн замандардагы Кыргыз элинин жашоо-тиричилигине карата көз чаптырып, улуттук маданият туурасында ойлоонун, салыштырмалуулук теориясына карата анализ берип, аны далилдөөгө мүмкүнчүлүк берет. Айрыкча азыркы мезгилдеги тоталитардык замандын мезгилинде жогорку айтылган улуттук аң-сезимдин трансформацияланышы, азыркы күндө жашап жаткан кыргыздарды мурунку доордо жашаган турмуш-тиричиликте пайдалануучу элдик искусствонун стереотиптерине карата кыргыз улутунун спецификалык өзгөчөлүгү мүнөздөлөт.

Кыргыз улутунун турмуш-тиричиликтин стереотиптерин мүнөздөөчү экинчи бир факты, бул көчмөндүү жашаган калка мүнөздүү болгон боз үй чоң мааниге ээ. /С.М.Абромзон, 1990/. Азыркы мезгилде кыргыздарда да региондук түшүнүккө жараша боз үй, кара үй, "ак өргө", "кыргыз үй" деп түрдүүчө айтылат. Мындан бир эле буюмдун жер шартка жараша бир элде ар түрдүү атадышы жеке инсандын "дүйнөнүн көрүшү." кабылдоосуна жараша болот. Мисалы, "боз үй" же "кара үй" деп түскө карата үйдүн бөлүнүшү, айрым бир тарыхый

чыгармаларга караганда /Г.Касымбеков "Кел кел" романы/ таптык мүнөздү түшүндүргөнсүйт. Себеби үйдүн жабдууларына /үзүк, туурдук, түндүк жабдуу/ караганда ак жүндүн тартыштыгынан кара жүндү пайдаланып үйдүн жабдуулары жасалып, кара үй деп аталган. Ал эми тескерисинче ак жүндөн жасалган үйдү "боз үй" деп атаган. Түстөргө психолингвистикалык анализ жасай турган болсок "ак" менен "боздун" ортосунда чоң айырмачылык бар. Кыргыздарда ак кой жөнүндө түшүнүк "евроцентристик" маданияттын улуттук аң-сезиминдеги калыптанышы менен пайда боло баштаган. Антонимдик мазмундагы сөздөрдү колдонулушуна карата чоң-кичине, узун-кыска, ак-кара ж.б. Ушундан улам "узун" деген түшүнүктүн антоними "кыска" болгондуктан, ал сөз айтылбаса да, өзүнөн-өзү антонимдик мазмунда "кыска" деген түшүнүк баш мээде чагышып, "искиренин кайта байланыш" /Общ. психология 1986/закону боюнча пайда болдуң, салыштырмалуу "узун" деген түшүнүк реалдуу чындыктын көрүнүшүн далилдеп турат. "Узун" деген түшүнүк абстрактуу болгондуктан, анын так өлчөмүн анын каршысында жаткан "кыска" деген түшүнүктүн мазмунуна жараша аныктайбыз. Жазуу функциясын түшүндүрүүчү көлөм саптын тетиги "кыска", "узун" болуп болушат. Мында узун деген түшүнүк кыска тетикке салыштырмалуу анын узундугунун чыныгы өлчөмүн билүүгө болот.

Ушул сыяктуу кыргыз лингвистикасында боз-кара деп айтылбастан, ак-кара деген антонимдик тушунук кыргыз улутунун аң-сезиминде калыптанып, "боз" деген түшүнүк "ак кара" түшүнүктөрүнүн тобуна ажырап, этнолингвистикада башка класстагы мазмунга өткөнүбүздү ажыратып кароодо "боз үй" деген түшүнүктөр калыптангандыгы мүнөздөйт. "Ак" жана "боз" деген этникалык мүнөздөгү түшүнүктү башка бир мисал менен кароо аркылуу экөөнүн бир материалдан, бирдей технологияда жасалып, эки башка функцияны аткара тургандыгын аныктоого болот. "Ак калпак" кыргыз этносунда ак кийизден жасалган калпакты кийиздин боздугуна карабастан, "ак калпак" деп айтылат. Чындыгында жасалган кийиз түрү боюнча ак жана боз болуп болушу мүмкүн. Бирок кийиздин аткаруу функциясына карата "ак" жана "боз" болуп бир эле материалдуулукка ээ болгон түс эки башка түшүнүктү берип, этнопсихологиялык негизде улуттук маданиятты специфика-

жашырынып келипти фундаменти болдо ачарлык саркылаңдуу эликтийт. Мындай фактыларды көңүлдүк учурда көтөрмө пилгеринде көп байкайт. "Боз үй" деген түшүнүктү "Белла юрта" деп көтөрүүдө. "Боз үй" деген сөз спиралдык маданияттын көз карашында айтылган оңтоо дароо эсе байкалат. Себеби кыргыз улутуна чундук эң-өлчөм-чөргө түшүндүндө "кыргыз үй" деген түшүнүк-формасы, фактысы, мазмуну жана предметтүүлүгү боюнча кыргыз улуту маданиятына тиешилд болгондугуна карабастан, экинчи бир улуттун өкүлдөрү көз караш катары айтылышы жүйөлүү себептерге байланыштуу. Үйдү "кыргыз үй" деп аташына конкреттүү предмет боюнча, бул учурда абстракттуу формага отуп, экинчи бир "тор", "кабак үй" деген түшүнүктөргө салыштырмалуу белгилдүү байланыш. Ал эми үйдөн "кыргыз үй" деп атайынагы тарага бул үй үчүн аяк жаткан толук кыргыз улутуна мүнөздүү болуп, үйдүн жасалуу конструкциясы, архитектуранын /кереге, үзүң, түшүк /өй чабыстоонордо жасалгалоо көз карашын өзгөчөлүктөрү, /үзүң, туурдук, үйдү кайратын байлонуу боюнча ж.б./ керектүү жашоо-тиричилик үчүн мүнөздүү болгон негизки аралыгуу түшүндүрүлөт.

"Боз үйдүн" функционалдык спецификасына карата этнопсихологиянын социалдык мүнөзгө ээ болгон өзгөчөлүгүн байкоого болот, анткени "Боз үйдүн" ичин жасалгалоо, үйдүн ичиндеги жашоо-тиричиликке карата болушуну, ар бир болушган участкактун функционалдык абалына карата, негизкилик түшүнүктү бериши, кыргыз улутуна мүнөздүү болгон спецификалык этносту түшүндүрөт. /А. М. Абрамзон, 1990/. Үйдүн функционалдык абалына карата анализ жүргүзө турган болсо, үйдүн ортосу "колөмтө" /өг жагын, тамак-өн жасоочу жер/ жайгашын, үйдүн жаны-чууларын тамак-өн менен камсыз кылат. Эшиктин көрүшүндөгү боолук "тор" деп аталып, үй ээлеринин жашоо-тиричилиги үчүн керек болгон көптө тошконтон тартыл, баалуу буюмдар жыйытуучу жана сакталуучу жай. Жүктөн колөмтөгө чейин аралык "тор" деп аталып, "килем", "пырдак" ж.б. керектүү буюмдар салынып, мыйлап тосуучу орун болуп саналат. Ал эми эшиктин оң жак бөлүгү, колөмтөдөн үйдүн өң жак капшытына чейинки аралыктын жарымы, аялдар жак капшыты деп аталат. Үйдүн бул жактагы бөлүгү, идо аял затынын тиричилигине керектүү үй-буюмдары

жайгашып, "ашкана" /саймаланып же түстүү жүн менен оро-
луп согулган чий / менен тосулат. Мында күндөлүк керекте-
лүүтү азык-оокаттар, идиш-аяктар сакталат. Үйдүн бул жак
бөлүгү эски түрк тилде "эпчи жак" же аялдар жак дешкен.
Ошондой эле аялдардын негизги кызмат орду болот. Эшиктин
сол жак бөлүгү "Эр жак" деп аталат, күндөлүк жашоо-тиричи-
лик үчүн малды багуучуга керектүү үй-буюмдары, ат жабдык-
тар, мал байлоочу жиптер, "эрдин" кийим-кечелери, отун-суу
алууга керектүү болгон буюмдар /эмеректер/ сакталган бө-
лүк болуп саналат.

Бул келтирилген фактылардан көрүп тургандай, "боз үй-
дүн" жасалышы, жашоо функциясы, элдик искусство мүнөз-
дүү болуу менен эле этнографиялык гана мүнөзгө ээ болбос-
тон, ал үйдүн, үй-буюмдарын колдонуп, жашап жаткан адам-
дардын субъект-объект-субъект факторуна негиздүү этнопси-
хикалык мыйзамдарды чагылтуусун да көрүүгө болот.

Азыркы мезгилдеги цивилизациянын эки жактуу түшүнүү-
гө болот. Биринчиси улуттук маданият элдик искусствонун
жаңы формалары менен толукталып цивилизацияланган
этноско ээ болгон улуттарды айтууга болот. Мисалы, АКШда,
Англияда, Францияда, Японияда жашаган элдер экономика-
нын өнүгүшүнө мамалекеттик-саясий-идеологияга байланыш-
туу болгон этникалык искусствого ээ болууда. Буларга
компьютердик техника, турмуш-тиричиликте автоматика,
өндүрүштүк автоматика ж, б. чөйрөдө жашаган адамдардын
аң-сезими, билчм деңгээли, психикалык таануу процессери
улам жогорулап тургандыгын көрсөтөт. Ушуну менен эле ка-
тар айрым бир улуттар үчүн тескери көрүнүш болгон элдик
искусствосун элементтеринин баалуулук системасынын кон-
курентиянын натыйжасында ал элдердин улуттук этникасын
төмөндөтүү менен, ал элдердин өзүнчө эл катары болушун
жоготууда. Мындай фактыларды мурунку СССРдин карамагы-
нда жашаган союздук республикалардан, автономиялык респу-
бликалардан жана областтардан байкоого болот. С. В. Иванов
дун /Народные знания 1991/ эмгегиндеги Сибирь элдеринин
элдик искусствосунун адам балуулугунун жоголушу өзүнчө
этникалык э" болушунан алыстап калгандыгын илимий изил-
дөөлөрдө белгиленген. Мындай фактыларды ал жердеги жаша-
ган элдин жүрүм-турумунан жана тарткан сүрөттөрүнөн бай-

калат. Элдик этноско мүнөздүү болгон териге, же материалдарга тартылган сүрөттөрдө Сибирь элинин этникасына мүнөздүү боёктор сакталган эмес. Ушундай эле фактыны Сибирь элинин этносуна мүнөздүү болгон оймо-чиймелердин жасалышынан (эликтин, бугунун ж. б. жаныбарлардын мүйүзүнөн, сөөктөрүнөн, кнатуулардын парысынан, буттарынан, түстү жана жөнөкөй темирден жасалган ж.б.) белектик буюмдарды жолуктурууга болот. Кийинки күндөрү магазинде, базарларда, техниканын жардамы менен жасалган буюмдар кеңири сатылып, эч кандай ал улуттун этникасын мүнөздөбөгөн белектер менен алмашышы ал элдердин этникалык аң-сезиминин төмөндөтүп, улам барган сайын жогото баштаган. Мунун өзү улуттук этносту мүнөздөгөн сүрөттөрдүн, кол өнөрчүлүктүн, чеберчиликтин, зергерчиликтин жоголушу-ал буюмдардын айланасындагы улуттук менталитетти жоготуп, улуттук намыс-аристиги, элди-жерди сакынуу акырындык менен жалпылык мүнөзгө айлана баштагандыгын түшүндүрөт, экинчиден, ошол буюмдардын катышуусу (колдонулуусу) менен болгон ийсаптар аралык мамиледе пайдаланылуучу эмоционалдык-туюу (чувство) абалдардын сезимталдуулугу жоголуп инсандын өз этносуна карата болгон активдүүлүгү төмөндөгөн. Ал эми үчүнчүдөн, улуттук мүнөзгө ээ болгон буюмдардын баалуулугун төмөндөшү менен ал буюмдардын жасалышы азайып, психоллингвистикалык мазмунда, түшүндүрүп турган түшүнүктөр, терминдер жоголуп, сөз байлыгын башка улуттук сөздөрдүн түшүнүктөрү, терминдери менен алмаштыра баштагандыгын баса белгилейт.

Бул айтылган фактылар бир эле Сибирь элдеринде эле эмес СССРдин биримдигинде жашаган бардык республикалардын этникалык сапаттарынан учуратууга болот. Ушундай эле фактыны азыркы кыргыз этносунда да учуроодо. Мисалга алсак, "ат" деген түшүнүк азыркы мезгилде бир жактуу формага ыктап, этникалык баалуулук системасы төмөндөп баратат. Себеби "ат" - (унаа) кыргыз элинин намысын даңазалаган көптөгөн чыгармалардын түрлөрүнөн күбөбүз. Эпостто, догу-Манастын Аккуласын, Курманбектин Телторусун, Төштүктүн Чалжуйругун, Коңурбайдын Алгарасы сыяктуу имилдерди айтууга мүмкүн. Бул сөз убагында адам баласынын аң-сезиминде эң баалуулук түрү-сезимдерин пайда кылып, кыргыз

экинчи "ат" түшүнүгүнө карап бир канча баалуу санаттарын даңдап келген. Достондууда ал минигизүү, күйлөрдө ат жеткен баруу, жээк эт, ичсе кымыз, баяккага жедим, кыйын-алыкта-жолдош экенин биздин ата-бабалардын күндөлүк аң-санаи-де жарыган этнопсихологиясында бир канча жергелде маани берилген экенин жанкоо-шартынын көрүңдү турат. Атыркы мезгилде достонкондо, тийги ат тартуу кызматына караганда ишканаларынан жашылгач мүмкөндү "машына" тартуу жасоо бир калып эсте баалуулугун жогорулатып, эң адамдын, уруу аралыч ортосундагы ишеничтер, уруулар аралык мамилесин жакшыртуучу ишканалык санаттарды күчөтүп, ошентип бирине карата болгон ишенимдин жогорулатууда.

Экинчи "ат" түшүнүгүнө байланыштуу "ат жабдыктарга" маани берүүгө болот. Ат жабдыктарды жасоо улам барган сайын баалуулугунун төмөндөкөндүгүнө байланыштуу азайып, айрым бир элементтеринин жоголуп, бараткандыгы, улуттук аң-сезимдин өнүгүүсүн, ордуна төмөндөгөндүгү байкалат. Буларга атты бөлчөк каруу үчүн керек болгон "жүгөн". Жүгөн ош да бир канча элементтен турат: аттын баанына токтоп турууну үчүн териден жасалган чоктосу атты жеңип банканын үчүн керек болуучу темирден жасалган ооздурук; ооздурукка тагылган аттын оозунан ат минип бараткан адамдын колуна жеткен кайланып жасалган тизгини, атты башка бир жакта басып кетсін үчүн керек болгон үч метрдей аттын ооздурук чогуна тагылган чылбыры. Андан соң атты минип, кыймыл алатуучу кезин үчүн байдоого керек болгон ээр-токум. Бул да өзү бир канча элементтен турат. Аларга аттын бели сурулуп кетсін үчүн керек болгон: ичтоск, токулг, жаз, ээр, үзөңгү, ички жана сырткы басмайыт, ээр алдыга жана артка бел мен үчүн куюшкан, көмөлдүрүк. Бул аталган эмеректер ат жабдыктарынын жасалышы этникалык мүмкөндүгү. Себеби буга бардык эле дүйнөдө жайнаган улуттун окуялары бирдей деңгээлде маани бере бербейт. Ар бир улуттун өзүнүн жанкоо шартына ылайыктуу болгон этнопсихологиялык түшүнүгү, өзүнө ченемдүү мамилеси болот. Ар бир улут өзүн улуттук экономикасына жараша ат жабдыктарын даярдашат. Орустарда негизинен кийиз, темир жана тери колдонулса, кыргыздарда кийиз, тери, жүндөн, кылдан, эзулган буюмдар,

темир, коло, жез, күмүш айрым учурларда алтын сыяктуу металлда колдонулуп келген. Ар бир буюмду өзгөчө баа берип, машина жасап, аны унаа катары пайдаланганга чейинки аттын кызматы эң, жогору бааланган. Аттын жеке өз баасына караганда анын кызматы турмуштагы пайдасы жогору турган. Ал эми аны жасаган адамдарга карап мамиле жасоо эл арасында эң жогорку деңгээлде бааланып, алар эл ичинде белгилүү бир титулдарга ээ болушкан. Кээ бир учурларда мындай саяпкерлер, уздар жеке эле өзүн багышпастан, бүткүл бир айылды баккан учурлар да кездешкен. Бул буюмдарды жасаган улуттук мүнөзгө ээ болгон, кайталангыс инсандын тубаса таланттарынын болушу кыргыз этносун мүнөздөгөн өзгөчөлүк боло алат.

Жогоруда келтирилген фактылардан көрүнүп тургандай, этнопсихология элдик искусствонун тар маанисиндеги сүрөт, кол өнөрчүлүк аркылуу ар бир улуттун этникалык мазмунундагы басып өткөн тарыхын, этнографиясын, фольклорун, философиясын, мезгилге, ситуациялык абалга, саясий-идеологияга жараша мүнөздөй алат. Ошону менен катар улуттун күндөлүк жана саясий идеологиясындагы аң-сезимин аныктоого жетишет.

§ 7. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫК НЕГИЗДЕ МҮНӨЗДӨЛҮШҮ

Коомчулуктун өсүп-өнүгүш шартында улуттар аралык мамилени күчөтүп, улуттука тиешелүү спецификалык мүнөздөгү этнолингвистикалык проблемаларга коңул бурууда. Бирок этнолингвистиканын жогорку деңгээлде коомчулукка зарыл экендигинде карабастан азыркы мезгилде ишимде, айрыкча кыргыз этнопсихологиясында, пачар изилденишин дагы да суроо талаптарды жогорулатуу керек. Эгерде лингвистиканын лексикалык катмарларына баарлашуунун негизинде анализ кыла турган болсок, этнолингвистиканын талабында контогон жалпылык мүнөзгө ээ болгон инсандар, улуттар, мамлекеттер аралык мамилелердин экстерниоризациялык жана инттериоризациялык психологиялык проблемалар туура уюштурулуп чечилет. Мындай мыйзам ченемдүү ишмердүүлүктүн

туура уюштурулушуна жараша улуттук өзгөчөлүккө мүнөздүү болгон тил илиминдеги этникалык өзгөчөлүктөргө психологиялык негизде талкуу жүргүзүү инсандар, улуттар аралык айырмачылыктарды изилдеп, улуттук маданиятка синген элементтерин мүнөздөө менен дүйнөлүк маданиятка болгон укукура көз карашты аныктоого болот.

Улуттук мүнөздү түшүндүргөн спецификалык психо жана этнолингвистикалык проблемаларды, диагностиканын психикалык структурасын түзүп турган инвектордук, ассоциативдик жана "салыштырмалуу эталондук", речтердин уюштурулушуна жараша улуттук маданият этнопсихологияда анализделет.

Бул багыттагы изилдөөлөрдү А. А. Холодовичтин /1979/, С.В. Неверовдун /1982/, М. А. Оликованын /1979/, А-Закировдун /1994/ эмгектеринен учуратууга болот. Көрсөтүлгөн окумуштуу изилдөөчүлөрдүн ойлоруна караганда улуттар аралык мамилени инвектордук негизде уюштурулушу мамилеге катышып жаткан ар бир улуттун өкүлү өз улуттук маданиятына ээ болгон спецификалык вербалдык /тил аркылуу/, кээде вербалдык эмес речти колдонуу менен сүйлөшүп жаткан адамдын ички ой толгонуусун сезип, жалпы максат үчүн керектүү эмоционалдык абалда сүйлөшүүгө жетишет.

"Инвектор" деген термин бир адамдын экичи адам менен сүйлөшүүнүн оң жана тескери мүнөзгө ээ болгон жалпы коомдун жалпы моралдык нормасын түшүндүргөн психоллингвистикалык эрежелерди түшүнөбүз. Инвектор сүйлөмдө колдонушуна карата, вербалдык, жэсттик, мимикалык жана эмоционалдык болуп бөлүнөт.

Инвектордун сөз аркылуу уюштурулушунун этникалык мүнөзүн көрсөтүүдө А. А. Холодовичтин /1979/ япон улуттук маданиятына мүнөздүү болгон эмгеги сөзгө аларлык. Себеби, япондордо, сүйлөшүү учурунда вульгардык мүнөзгө ээ болгон оройлук инвектор, башка жүрүм-турумдун моралдык нормалары менен компенсацияланышып /жоюштуруп/ тургандыктан, аларда түз бетке айтылуучу инвекторлор болбойт. Ал эми мусулман элине мүнөздүү болгон орой "итсин", "чочкочун", "маймылсын" сыяктуу жекирүү инвектор колдонбостон, мындай мүнөздөөчү нааразычылыкты билдирүү үчүн тую

сезиминин тереңиндеги башкарылган сезимталдуу үн, көз караш, кыймыл-аракет арзыхуу берилет. Ошондуктан япондор сүйлөшүп жаткан адамдын берейин деген оюн башка жактан издеп калышы ыктымал. Ушул эле сыяктуу япон улутундагы инсан менен сүйлөшүп жаткан башка улуттун өкүлдөрү өзү күткөн маалыматты, сүйлөшүп жаткан сөздүн мазмунунан издеп, япон тарабынан берилген башка маалыматтарга маани бербестен, япондук адам турасында башка түшүнүктө калышы мүмкүн. А. А. Холодовичтин япондорго жүргүзгөн изилдоосуна карата инвектордун психологиялык негизинде инсанды аралык мамиленин деңгээлин түшүндүргөн мамилелеринин инвектордук алгы деңгээли көрсөткөн. Анын ичинен төртөө рефлектордук эмес иерархиялык инвектордук мамилени уюштурса, экөө рефлектордук иерархиялык, инвектордук мамилени уюштурат.

1. Иерархиялык инвектордук мамиленин өсүшүнө Х, Y-ке караганда жашы боюнча улуу же статустук орду боюнча жогору турат. Мындай жыйынтык япон маданиятында жогорку көрсөтүлгөн иерархия аркылуу мамилелешүү учурунда жүрүм-турумдун моралдык нормасы катары сактала тургандыгы, жашы боюнча улуу, үй-бүлөдө, коомдогу ээлеген орду боюнча өзүнөн жогору турган адамдардын айткан сөздөрү, аларды кыйнапосуз түрдө аткарылышы мамилелешүүнүн мыйзамы катары кабыл алынган. Ошондуктан жашы коомдогу ээлеген орду боюнча өзүнүн төмөн турган адамдарга инвектордун иерархиялык мыйзамынын негизинде мыйзамга сыйбаган маалымат боюнча кайрылбайт. Ушул принциптин негизинде калган иерархиялык инвекторлордун психикалык эрежелерине анализ жүргүзүүгө болот.

2. Иерархиялык инвектордун жыныстык өзгөчөлүгүнө карата мүнөздөлүшүнө, X-эркектерди мүнөздөсө, Y-аялдарды мүнөздөп жогорку көрсөтүлгөн рефлектордук эмес деңгээлдеги мамилени уюштурат.

3. Иерархиялык инвектордо мамилеленип жаткан адамдардын кызмат ордуна карата мүнөздөлөт: X-башкаруучу, Y-кызматчы /X-бригадир болсо, Y-бригаданын мүчөсү/.

4. Иерархиянын инвектордук мамиледе тейлөө кызматкерди да мүнөздөйт, X-сатып алуучу, Y-атуучу болуп бөлүнү-

шот. Бул жерде рефлектордук мазмундагы инвектор мамилеленүүнүн иерархиясын сактабастан мамилени уюштурууга жетишет.

5. Туугандыкка карага түзүлгөн мамиле, X жана Y туугандык жана туугандык эместигине карабастан экөө тең бирдей социалдык деңгээлдеги мамиледе болушат.

6. Таанылыкта карага түзүлгөн мамиленин инвектору X жана Y таанын жана таанын эместигине карабастан экөөнө тең бирдей деңгээлде мамиле жасаны баса белгиленген. Япон улутунун маданиятындагы мамилеленүүдөгү ушул сыяктуу стереотиптердин болушу япон эли үчүн, айрым учурларда сүйлөмдүн жалпы мазмунун түшүндүрүү туруучу сөз тизмектерине караганда жогорку белгиленген иерархиялык инвектордун эрежесин пайдалануу мамилеленүүдө бир канча эффективдүүлүгүн көрсөтө алат.

Бул көрсөтүлгөн иерархиялык инвектор А. Закировдун 1994/кыргыз маданиятына жүргүзүлгөн изилдөөгө караганда япондордун рефлектордук эмес мазмунундагы иерархиялык инвекторлоруна көпчүлүк жактары боюнча дал келет. Бирок мамилеленүүнүн эрежелери япондук маданиятындагыдай өтө катуу иреттелген тартынба сакталбайт. Бул көрүнүш айрыкча кийинки союздун карамагында жашаган мезгилден баштап көрүнө баштаган.

Ал эми экинчи этаптагы рефлектордук мазмундагы иерархиялык инвектордук мамиле кыргыз улуттук маданиятындагы мамиленин уюштурулушу таптакыр дал келбейт. Кыргыз элиндеги мамиленин уюштурулушу Япондук мамиленин уюштурулушуна карама-каршы келет.

А. А. Холодовичтин экинчи бир изилдөө жыйынтыгына караганда мамилеленүү учурунда сүйлөшүп жаткан адам ким болбосун сөз тизмектерин кичи пейилдүүлүктү көрсөткөн, жалпылык мүнөзгө ээ болгон сунуштар менен кайрылуу, мамилеленүүнүн чын дилден болуп жаткандыгын түшүндүрөт. Япон маданиятында "Айнекти ачып коюузчу" деген отүнүч-буйрук берип, сүйлөшүү жаткан адамдын статусун төмөндөтүп, кичирейткендей сезилип, ошол айтылган сөзгө таарынычтыкты пайда кылат. Алардын ошө боюнча кайрылуу: мээримдүүлүктү көрсөтүп "айнекти ачып коё алаар бекенсиз".

ден айтылса япон элдик маданиятында туура кайрылуу болуп, сүйлөшүп жаткан адамдын ак дүйдөн мамиле жасап жаткандыгын түшүндүрөт.

Япон эниндеги дагы бир спецификалык өзгөчөлүк болуп улуттук тилдин жаратылышына жогорку маданийтуулуктуу сакталгандыгын дүйнөлүк маданиятка салыштырмалуу жогору баалангандыгын Акутагава Самукаво сыйлыгынын лауреаты, япон жазуучусу Т. Судоукинин известияда сүрөттөлгөн эң жогорку терс эмоционалдык абалдагы матростондун ортосундагы өз ара колдоногон бирине-бирин "сын-көтөп" адамдык сапатынын начарлыгын көрсөтүүчү сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнөн байкалат. Анда бир матрос суу жаныбарын мийтик менен атайын деп мезгел аткаса экинчи бир жагында турган матросун атып алышы, ал матросдук жинин кайнатып, урушканы барган учурда айтылган ичкердин сапатын тескери мүнөзгө түшүндүргөсүз келерсе "Бул кыялдан император кыттанган" деп нааразычылыгын туютушат.

Ушундай эле ситуациянын абалдагы орус элдеринин инвектордук мамилени Немовнуу /1983/ изилдөө жыйынтыгы менен салыштыра турган болсок, андай учурларда колдонуучу инвектордо төмөндөгүдөй сөздөр колдонулган. "Эй, сен, сасыган маймылга, аюуга окшой..." деген. Ушул эле ситуациялык абалда А.Закиров /1991/ арабынан кыргыздарга жүргүзүлгөн изилдөөдө "Эй, сасыган албарсты баштаган..." же "Эй, аюудай үнсөйгөн.", "Эй, аюусөндөй болгон..." деген сөз тизмектерин аркылуу маанилик сапаты кемсинткен улуттук маданияттын инвектордук өзгөчөлүгүн салыштырууга болот.

Жогорку эксперименталдык изилдөөлөргө караганда ар бир улут бирдей деңгээлдеги эмоционалдык тынчсызданууга өз маданиятынын өнүгүү деңгээлине жараша бирчилик башкаруучу маалыматтарды пайдаланып, улуттук мүнөзгө ээ болгон психологиянын өзгөчөлүгү түрүн көрсөтүү менен этнопсихологиянын предмети улуттар аралык мамилелешүүдө зарыл экендигин көрсөтөт.

Улуттар аралык мамилелешүүдө инвектордун стратегиялык абалда болушун М.А.Оликова /1971/ орустарда, англичандарда, япондордо колдонулган изилдөөсүндө ар бир улутта ар башка сөздүн инвектору пайдаланып, адамдын алдына

койгон максатын ишке ашырууга боло тургандыгын көрсөткөн. Орустарда кайрылуу "сенден" "сиз" дегенди багытталып уюштурулса, орус маданиятында бул эч кандай инвекторду бузучу мотив болбостон, нормалдуу деңгээлдеги көпүк маданиятты түшүндүрөт. Эгерде "сизден" "сен" деген инвектордук кайрылуу менен уюштурула турган болсо сүйлөшүп жаткан дардын өз ара мамилеси бузулуп, тескери мазмундагы инвектордун пайда болгондугун билүүгө боло тургандыгын көрсөткөн. Ушундай эле мамилелешүүнүн мыйзамы англис тилинде да окшош аткарылат. Ол көпүн президенти менен бир кечеде болгон холиерик эртеси Президентке жолугуп калып: "Салам, Джек" - деген кайрылууга Президент тарабынан: "Кутмандуу күнүң менен Джоунс мизза" - деген жооп алынган. Мындай кайрылуудагы инвектор эч кандай мамиле бузуучулукка барган эмес. Ал эми жогорку мыйзамдын аткарылышы япон маданиятында бир кыйла татаал. Жогорку айтылган мисал япондордо колдонула турган болсо, бийликти, личносттук статустун өз деңгээлини, бийбегендикти түшүндүрүү менен сүйлөшүп жаткан мамилени деңгээли төмөндөтүп, шылдыңдоо катары түшүнөт. Бул "сенден" "сизге" өтүү мыйзамды япондордо "мазактоо", "шылдыңдоо" "жадатуу" формасында көрүнүп, жалпы мамилени бузат. Ушул сыяктуу экинчи бир мисал, япондук адам аялган шылдыңдап мазактош үчүн, урушун кыйкыруунун ордуна императорго жасаган мамиледеги кайрылуусу ал аялдын инсандык сапатын төмөндөтөт. (Оликова М. А 1979). Мындан мамиле келишпөөчүлүк дайым эле өзүн кармай албай эмоционалдык абалдын болушу менен пайда болбостон, сөздүн иреттелген формасындагы шылдыңдоо, мазактоо мазмунун түшүндүргөн "сизден" "сенге" өтүү принцибинде да пайда болот.

Ушундай эле инвектордун стратегиялык мамилелешүү принциби А. Закировдун /1994/ эксперименталдык изилдөөлөрүндө да кеңири чагылдырылган. Кыргыз лингвистикасына мунуздүү стереотиптерге салыштырмалуу анализденген, тескери мазмунда айтылган бир катар мисалдарды келтирүүгө болот. Мисалы: аялдарга карата: "Ак маралдай чубалбай...", "Кандын канышасына окшобей...", "Эликтей болуп тизий-

1. Оликова М. А. Обращение в современном английском языке. - Львов, 1979 с. 31.

бей...", эркектерге карата: "Байга окшоп майлайбай", "Пансат-тай болуп сүлкүлдөп..." ушул сыяктуу бир катар карама-каршы мазмунга ээ болгон инсандык сапаттарга карата сөз тийгизген "шылдың" мазмунундагы инвектордук түшүнүктөрдү айтууга болот.

Ал эми жогорку М.А.Оликова жасаган психоллингвистикалык анализ кыргыз маданиятында эки жактуу түшүндүрүлүү бир кыйла татаалдыкты туудурат. Себеби кыргыз улуттук маданияты СССР дин мезгилинде европалык маданиятка араланып, айрым кыргыз улутуна мүнөздүү болгон маданият күчүн, баалуулук системасын жоготушкан. Мындай маданият орустардын "сизден" "сенге" бтүү инвектордук таасири тийип, мамилеленип жаткан адамдын инсандык сапатына шек келтирип, какшыктоо, мазактоо, шылдыңдоо планында айтылып, тескери эмоционалдык мүнөздөгү мамилени уюштурат.

Изилдөө жыйынтыктарынан көрүнүп тургандай япон инвекторундагы "ызаа" көрсөткөн инвектору башка маданияттагы элдердегидей эле аз эмес, алардын тутумунка колдонушу башкаларга караганда өзгөчөлөнгөн образга ээ. Мында "ызаа" көрсөткөн инвектор кыргыз улутуна жанаша жашаган өзбек улутунун маданиятына дал келе тургандыгын айтууга болот. Психоллингвистикада улуттук маданиятты изилдөө менен ар бир улутка мүнөздүү болгон спецификалык маданиятты этно-психологиялык негизде анализдеп, ар бир улутка мүнөздүү болгон психоллингвистикалык стереотиптерди, менталничетти ачыктоого жетише алабыз.

Эгерде япон орус маданияттарынын инвектордук мамилеленүүсүнө салыштырмалуу кыргыз улуттук маданиятынын инвектордук стереотипин корсотуу турган болсок, кыргыздар мамилеленүүдө улуттук салты колдонууга аракет жасаган, мамилени уюштурууда сөз ыретине терең маани бербестен, тескери эмоционалдык абалга түзгөн-түз откондугу байкалат.

Жалпысынан караганда жогорку айтылган инвектордук принципти колдонуу улуттар аралык мамилени туура уюштуруу үчүн керек болгон инсандык сапаттар, улуттук маданияттар, мамлекеттик саясий-идеологиялар туурасында мамилени туура уюштуруп, жогорку деңгээлдеги карым-катнашты жаратууга боло турган проблемаларды чечет.

§8. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫН РЕЧТИК АССОЦИАТИВДИК ПРИНЦИПТЕРИ.

Түрдүү улуттун окуудору "дүйнөнүн көрүнүшүн" кабыл-
доодо сүйлөө речиндеги сөздөрдүн окшоштуктарына жараша
айырмачылыктарын аныктоо психолингвистикалык изилдөөчү
Г. И. Николаенконун (1979), Т. М. Рогожникованын (1984) или-
мий эмгектериндеги жүргүзгөн эксперименталдык изилдөө-
дөн келип чыккан жыйынтыктарына таянылды. Ар бир элдин
өзүнө таандык тили-ошол тилди пайда кылып аткан семанти-
калык белгилери боюнча байланышкан ассоциативдик мамиле-
лелерге карата ошол элдин улуттук маданияты айырмаланат.
Николаенко жана Рогожникованын эксперименталдык изил-
дөөдөгү жыйынтыгына караганда ассоциативдик маданият-
тын тилдик айырмаланышы улуттардын жашаган жер шарты-
на, жашоо тиричиликтин калыптанган салт санаасына, үрп-
адатына, ритуалдык эрежелеринин негизине жараша окумуш-
туу А. Н. Леонтьев тарабынан негизделген инсандын "инпли-
циттик теориясынын" негизинде "дүйнөнүн көрүнүшүн" ка-
былдашат. Алсак "ачуу" деген түшүнүккө карата мектепке
чейинки орус, белорус балдары адам тамактана турган өсүм-
дүктөн жасалган азык-оокаттарды төмөнкүдөй болуштүргөн:
орус балдары - пиязды, бадыранды, калемпирди, лимонду
семантикалык жактан бир топко киргизишсе; белорус балда-
ры "ачуу" деген түшүнүккө карата алманы, сарымсакты,
калемпирди, бадыранды бир топко бөлгөн. Айрым бир же-
миштердин таамына карата ассоциативдик этникалык түшү-
нүктөр бирдей көрсөткүчтү бербегендигин да учуратууга бо-
лот. Орус балдары да, белорус балдары да лимон, апельсин,
алма жемиштерин бирдей баалуулук системада бир класска
киргизипкен.

Ушул эле мазмундагы эксперимент мектепке чейинки
кыргыз этно.уна таандык балдарга А Закиров /1989/ тарабы-
нан кайталанганда "ачуу" деген азык-оокаттын таамын тү-
шүндүргөн ассоциациялык түшүнүккө карата -пияз, сарымсак,
калемпир, лимон, анар, бадырацдардын байланышы бар экен-
дигин көрсөтүп, мындан сырткары бул түшүнүккө жапайы
жемиштерди да кошушкан. Алсак, алча, карагат, чийе, ышкын,
кымыздык, чукуру өсүмдүктөрүн кошумчалоо менен кыргыз

балдары жашоонун географиялык жер шарты боюнча ани нуу процессинин "когнитивдик татаалдыгынын" кең мазму экендигин көрсөтүп, улуттук этностун айырмачылыгына сото алышкан. Дагы бир көрөткүч "май" деген түшүнү орус, белорус балдары үчүн эч кандай ассоциациялык түшүнү тү бербестен, жөн гана майдын кайсы сорту болбосун би мазмуундагы функцияда, бирдей баалуулук системасындагы азык-оокатты түшүнсөк, ушул эле "май" деген түшүнүк кыргыз балдарына эксперименталдык изилдөө жүргүзүлсө, майды бир канча бөлүктөр аркылуу байланыштырган. Аларга майдын майы, сары май, каймак, анданой эле өсүмдүк майларына карата-пахта майы, сөмбикенин майы, зыгырдын майы, киргизген. Айта кете турган нерсе - өсүмдүк майларынан зыгырдын майын баардык эле балдар түшүнө бербестен изилденген балдардын ичинен 37% гана май деген түшүнүк менен семантикалык байланышын түзө алышкан. Мындан "зыгыр өсүмдүгү" улам азайып, практикалык турмушка аз колдонуу багытандыгын билүүгө болот. Натыйжада, кыргыз этносунда тарыхый факторлорго мүнөздүү болгонуна карабастан, "зыгыр", "таруу" өсүмдүктөрүн башка азык-оокаттар /пахтанын майы ж.б./ менен алмаштыргандыктан, акырындык менен кыргыздын улуттук маданиятын мүнөздөөчү азык-оокаттын классынан чыгып бара жаткандыгын түшүндүрүүгө болот.

Жогорку мисалдардан көрүнүп тургандай орус, белорус этносундагы "ачуу" деген түшүнүк өзү да семантикалык негизде ассоциациялык бөлүктөргө карата: ачуу жана кычкыл болуп бөлүнөт.

Ал эми кыргыз этносунда бул бөлүктөр мындай бөлүнүп-үрүлбөстөн, бардыгы эле бир класска кирип, бир түшүнүктү мүнөздөйт. Бул фактыны биз жемияттен жасалган суусундукту семантикалык белгилерине карата кичине бөлүктөргө ажыратканда Европа маданиятындагы балдар үчүн жаңгактын, алманын, алдасындын, лимондун, алчанын даамдары кычкыл же ачуу болуп болуусу, кыргыз балдарында бул даамдар бардыгы эле ачуу же кычкыл болуп бир түшүнүктүн синонимдерин түшүнүшкөн. Изилдөөчүлөрдүн ассоциациясы бардыгы биригип бир функцияны аткарган суусундукту айтууга болот. Жогоруда белгилегендей, европа маданиятын

ар бир даам өзгөчөлүгүнөн багыттагы функцияны аткара алдыгы ырасталган. Алсак, ысытма /температура/ чыкканы кайтарыш үчүн лимондун, апельсиндин, клубниканын ми ичүү сунуш кылынат.

Жогорку далилдерге таянганда ар бир улуттун этникалык мүнөздүктөрүн изилдөөчүлөр бөлөрүн курчап турган чөйрөдөгү предметтерди: маалыматтарды өз ара, таасир этүү менен улуттук маданиятка айлангандыгын түшүнөбүз. Ошону менен улуттар аралык мамилени туура уюштурууда психоллингвистикалык мыйзамга ылайыктуу болгон маалымат туурасында ассоциативдик байланыштарды эске алуу аркылуу аны туура уюштурууга жетишүүгө болот.

Этнопсихологияны улуттук маданияттын психоллингвистикалык негизинде салыштырууда анын эталонуна карата ишиде Давыдов менен анын авторлошторунун /1982/ эмгегинде белгиленигендей: "улуттук маданияттын спецификалык өзгөчөлүгү коомчулуктун этникалык мүнөзүн түшүндүрүп турган иш-аракеттин негизинде айырмаланат. Ал эми иш-аракет интериоризацияланган иш системасына байланыштуу болуп, сырткы экстериоризацияланган иш системага айланат"¹, дегенен.

Негизинен улуттук маданияттын өнүгүшү лингвистикалык мыйзамдын негизинде калыптануу менен элдик лингвистиканы мүнөздөөчү ичкн иш-сөзүмгө карата элдик маданияттын күчүнө жараша боло тургандыгы В.С.Бромлейдин /1983/ жараткан эмгегинен да учурайт. Ал эми Ройзензованын /1968/ макаласында айрым бир элдик түшүнүктөр жалпыланып, маалыматтын "денотативдик" мазмунда бир түшүнүктү бере турган болсо, ошол эле түшүнүк "конотативдик" мазмунда Улуттук этноско жараша боло тургандыгы этникалык изилдөөлөрдө байкалган. Алсак орус, украин, англис, моңгол, хинди тилиндеги элдерде "ширич" деген түшүнүктүн белгиси денотативи боюнча "канти" деген синонимдик түшүнүк менен дал келген. Ал эми япон, англис, индонезия, вьетнам, кыргыз элдери үчүн "арык" деген түшүнүк денотациясы боюнча предметтерге карата салыштырылып, конотациясы боюнча бир лексикалык түшүнүктү берген. Корсо япон эли үчүн "чиркейдей арык" деген түшүнүк инсандык сапат менен салыштырылса, Индо-

1 Давыдов В. В. и др. Проблема делового и работа // воп. психологии 1982, 24, с. 62

незия эли үчүн "бекбердик быштактай арык" -деп айтылган, ал эми түрк эли үчүн "шатыдай арбайган" деп салыштырылса; кыргыз элинде бул түшүнүк "арбактай, жыгачтай, ач күсөндөй арбайган өңдүү көптөгөн салыштырмалуу образдарды, түшүнүктүү белгилөөгө болот.

Ошондой эле этнопсихологиянын речтик ассоциативдик мыйзамын колдонуу менен улуттук маданияттын спецификалык мүнөзүн И. С. Олейник менен М.М.Сидоренконун /1971/ эксперименталдык изилдөө жыйынтыгына карата инсандык сапаттардын психикалык өзгөчөлүгүнүн этникалык мүнөзгө ээ болгон предметтерге салыштырмалуу анализдейбиз. Бул салыштырмалуу - этникалык мүнөзгө ээ болушу, инсандын жашаган жер шартындагы предметтердин физикалык белгилерине, мүнөзүнө, жаныбарлардын инстинктик жүрүм-турумуна, предметтердин биологиялык окшоштук белгилерине, сырткы түстөрүнө, заттардын ички даамына, сырткы предметтер аралык өз ара байланыштарына жараша болот.

Алар инсандык сапаттын этникалык мүнөзүнө жараша төмөндөгүдөй мүнөздөлөт:

1. Адам баласынын физикалык сапатын жаратылыштагы предметтин семантикалык белгилерине карата салыштыруу аркылуу ар бир улуттук этносту мүнөздөгөн жеке улуттук маданияттын элементтеринин жалпылыгын жана айырмачылыгын мүнөздөйт. Орус, англис тилинде ассоциациялык негизде бирдей мазмунду түшүндүргөн - "Нем, как рыба" -деп инсандын өтө жоош, эч нерсе менен иши болбогондугун сүрөттөп салыштырылса, ушул эле түшүнүк кыргыз тилинде кыргыз этносуна мүнөздүү болгон жаныбарларга салыштырылып, жеке инсанды айырмалап мүнөздөлгөндүгүнө күбө болобуз, кыргыздарда "койдой жоош", "өгүздөй болуп үн катпаган" -деп бир эле мазмуну түрдүү этноско түрдүү денетивдин негизинде түшүндүрүлгөндүгү аныкталат. Экинчи бир көрүнүштө орус этносуна мүнөздүү болгон инсандын ден соолугуна салыштырмалуу байланышкан инсандык сапаты тушундурулушу "Здоров, как бык", ошол эле маани кыргыз тилинде "букадай болуп күржүйтө", "иттей күчтүү" сыяктуу денетацияда түшүндүрүлөт.

2. Инсандын сапатын предметтин физикалык мүнөзүнө карата салыштыра турган болсок: орус тарда "Холодный, как

лед" деген түшүнүк кыргыз тилинде негизинен "кардай", "муздай", "суудай", "таштай", суук деп, бир канча денетатив менен байланыштырат.

Ал эми жумшак -орустарда - "пух", кыргызча "пари" деген түшүнүк менен дал келип, инсандык сапатты мүнөздөөдө "колу пардай ж, мшак" деп мүнөздөлсө, бул түшүнүк кыргыз тилинде "жумшак" деген түшүнүк менен дал келип, "колу-пардай" пахтадай, жүндөй деп бир канча денетативдик байланышы менен түшүндүрүлүп болот. Бирок кээ бир учурларда бул корсотулган денетативдер физикалык мүнөзү боюнча башка мазмунга ээ болгон конатацияны да мүнөздөп турушат. Алсак: "Кебездей оозу курган", "Пахтадай оозу ачылган" дегенибизде колдонулуп жаткан түшүнүктөр денетациялык жактан бир түрдө жатканы менен инсандын ички мүнөзүн аныктоодо өзүнчө конатациялык мазмунду түшүндүрөт. "Кебездей" деген түшүнүк бир эле мезгилде эки башка конатацияны туюндурат. Биринчиден, жумшак мааниси түшүндүрсө, экинчиси инсандык сапаты башка бир предметтик маалымат боюнча мүнөздөйт, анда адамдын суусап, шайы кеткен, чаалыгыл-чарчаган, тескери эмоционалдык учуру мүнөздөлөт. Ал эми "пахтадай оозу ачылган" дегенде биринчи жактан, инсандын аңкоолугун, маңройлугун, жооптугун түшүндүрсө, экинчи жактан инсандын эмоционалдык начар абалды түшүндүрүп, таң калгандыкты, корккондукту, сүйүнгөндүктү билдирет. Бул түшүнүк башка этнос үчүн эч кандай лексикалык маанисин бербейт. Ошондуктан бир эле денетация түрдүү этносто түрдүүчө конатацияны берип турат.

3. Инсандын акылга байланышкан психикалык мүнөздүн иш-аракети. Бул түшүнүктүн практикалык маанисине карай инсандык сапат түрдүү денетативдик формада жашоо менен, бир жакты көздөгөн конатациялык мазмунда инсандык сапатты аныктоого болот. Кыргыз тилинде "көзү каныккан", "башы бычкан" деген фразеологиялык айкалыштар орус тилинде "Зрелый глаз, поспелая голова" - деген денетацияга туура келет, ал эми конатациялык мазмунда жакын турган "Бывалый человек" болуп түшүндүрүлөт. Ушул сыяктуу экинчи бир "Алданып калат, таш жалап калуу" деген фразеологиялык ширешме орусча денетациясында "Оставить пустую лунку от камня, оставить только след на душе" деп айтылса,

ошол эле конотациясы боюнча "Остаться без того на что надеяться" -деп айтылып, инсандык акыл кы аракетин денетациялык мазмундагы ассоциациясынан кабар берип турат.

4. Инсандык сапатты кандайдыр бир айтылбаган "рухтун" /айтылбай көмүскөдө калган сырткы күчтү, орусча айтканда "духтун" негизинде мүнөздөлүү. Орус тилинде инсандын айрым эмоционалдык абалы, предметтин түз бөлүгү менен берилбөстөн, көмүскөдө туруп, кыймыл-аракетти башкаруучу күч арбылуу көрсөтүлгөн: "Тихая, как мышь", "Беспомощен, как ребенок" түшүнүктөрү - кыргыз тилинде "Мышыктай акырын /билдирбей/ басып" -деп түшүндүрүлүп, чычкандын ассоциациясына мышык туурасындагы образга карата инсандык сапат ойлонулуп табылса, "Жаш баладай" деген түшүнүк -инсандык сапатты түшүндүрүүдө эч кандай баса белгиленген, салыштырылган белги болбогонунга карабастан, инсан туурасында анын акылы томондугун, иш жондому өтө начарлыгы, жумуш аткарууга татыр мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу дароо эле түшүнүктүү. Ушул эле сыяктуу орус элдик маданиятын мүнөздөгөн: "Как с гуся вода" /Эчтемеден кабары жок/, "Как рыба в воде" /өзүн эркин сезүү/, "Как в воду опущенный" /Ото капалуу, кабагы салынкы/ деген инсандар аркылуу мурда айтылбаган сапаттарды дароо эле ойлонуп түшүнө алабыз. Ал эми ушул эле туюмалар кыргыз тилинде: "Тоо эчкисиндей-эркин", "Жайлоодо жүргөндөй", "Сууга түшкөн чычкандай" деп түшүндүрүүнүн өзү башка денетация аркылуу түшүндүрүлүп турат.

5. Инсандык сапаттын-түскө, жарыктын интенс. лдүүлүгүнө, колокасүно карата мүнөздөлүшү. Мында, инсандык сапаты мүнөздөгөн белгиси ошол эле дегинде кандайдыр бир предметтин түсү менен да мүнөздөлүшүн түшүнөбүз. Орус тилинде "белый, как снег" кыргыз тилинде "кардай аппак" деп айтылат. "Белый, как лунь"-кыргызча "айдай аппак" маанисин берет. "Комурдой капкара", "сүзөй таза", "жарыктын нурундай", "чолпон жылдыздай", "күндүн нурундай козду уялтын" сыяктуу салыштыруулар инсандык сапаттын сулуулук жана сулуу эместигине карата инсандык сапаты түстөгү ассоциацияга салыштырмалуу мүнөздөн турат.

6. Инсандын жеке сапатын, оокаттын даамын сезүүгө карата мүнөздөлүшү. Орусча "Сладкий, как медь, кыргызча

"Багдай таттуу тили бар" деп салыштырылып мүнөздөлсө "Горькая, как польня", кыргызча "Заар тилдүү" -деп айтылып, инсандын жеке сапаттарын түзүү сезимин аркылуу пайда кылуудагы айтылуучу маалыматтарга жараша салыштырылат.

7. Инсандык сапатты предметтер аралык мамилеге жараша мүнөздөсө. Мындай салыштыруу предметтин окшоштуктарына жана тап-сакыр окшоштонгондугуна жараша салыштырылып, инсандык сапат мүнөздөлөт. Орусча "Похож, как две капли воды", кыргызчада "эки тамчы сууга окшош"-деп айтылса, "Похож, как гвоздь на панихиду"/окшош эмес/, кыргызча "эки бангуу жыланга окшош", "шайтанга окшош" оңдүү мисалдарды кетирүүсө болот. Ушундан удам экинчи бир предметке салыштырмалуу, же тескерисинче экендигин билүүсө болот.

Бул айтылган фразеологиялык мазмундагы түшүнүктөр аркылуу улуттук этностун мүнөзүн түшүндүрүүчү маалыматтар денетациялык жана конотациялык мазмунда да айырмалана тургандыгын б. тилебиз. Себеби этнопсихология илиминде улуттар аралык мамилени туура уюштурууда ар бир улуттун таанып-билүүсө мүнөздүү болгон улуттук маалыматтардын белгилери денетациялык жана конотациялык мазмундун уюштурушуна жараша болот. Анткени ар бир улуттун этникалык өзгөчөлүгү "дүйнөнүн көрүнүшүн" өзү жашап жаткан чөйрөнүн предметтерине жана кубулуштарына жараша салыштырып тааныйт. Натыйжада, улуттук маданияттын өсүшүнө жараша улуттук аң-сезим өнүгүп, аң-сезимдин өнүгүү куралы катары улуттук тилдин формалары саналат.

§ 9. ПСИХОСЕМАНТИКАЛЫК ПАРАДИГМА. ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫ ПСИХОСЕМАНТИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ТААЛУУ.

Психосемантика илимин психология илиминин башка түрлөрүнө караганда жаңы илим болуп эсептелет. Психосемантика илиминин СНГге таркалышында М.В. Ломоносов атындагы Москва университетинин окумуштуу коллективинин эмгектери созго аларлык, айрыкча буга М.Ф. Петренко, А.Г. Шмелев, Е.Ю. Артёмьева, В.В. Столин, В.И. Пхильконун илимий эмгектерине өзгөчө көңүл бурулуп, азыркы мезгилде өзүнчө илимдин бир тармагы катары өсүп өнүгүүдө. Методологиялык

жана теориялык фундаменталдуу илимий негиз советтик психологиянын рамкасында советтик психологияны негизденген психологдор Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев жана А.Р.Луриянын эмгектерине таандык. Ал эми методикалык изилдөөлөрдүн негизи америкалык психологдор Ч.Озгуддун /семантикалык дифференциал/, Дж. Келлинин /репертуардык решетка/ методдорунун психология илиминде кеңири таркашы менен негизделет. Бул жогорку көрсөтүлгөн илимий факторлордун негизинде азыркы мезгилде психосемантикалык багыттагы фактордук анализ, класстердик анализ жана көп кырдалдуу шкалалар аркылуу изилдөө ыкмалары менен улуттук этноско мүнөздүү болгон көптөгөн проблемаларды анын ичинен айрыкча этнопсихологиялык проблемаларды изилден, аныктоого боло тургандыгын айтуу жетиштүү. Психосемантикалык илимдин негизги маселелери болуп адам баласын мүнөздөп турган маалыматтардын семантикалык маанисинин жекече системасына карата реконструкция жасоо, субъектинин өзүн курчап турган дүйнөсүн призма аркылуу кабылдоо, башка улутка мүнөздүү болгон маданияттын элементтерин, өзүн-өзү таануунун жана ошондой эле бул айтылган маалыматтардын жаралуу генезистик жава функциялык абалдары кирет. Психосемантикалык илими ар бир адам баласына мүнөздүү болгон аң-сезимде пайда болгон маалыматтардын денотациялык жана конотациялык айырмачылыктарын, окшоштуктарын ал маалыматтардын белгилерине кирген формасына, образына, символикалык белгисине, коммуникативдик жана ритуалдык таасир этүү өзгөчөлүктөрүнө, сөздүн жаралуу түшүнүгүнө жаранча изилдөө иштерин жүргүзөт. Ушуга байланыштуу А.Н. Леонтьев дүйнөнү таанып билүүдө бешинчи "өлчөөнүн квазисттик системасын" киргизген, б.а., семантикалык маани система катары каралып, "изилдөө талаасынын маңызы" туурасында маани бергенин белгилеген. Мындан адам баласын курчап турган баардык маалыматтар жана предметтер белгилүү бир психологиялык мыйзам ченемдүү байланышта туруп, коомдогу жашоо ордуна карата баалуулук системада алардын өзүнө таандык болгон маңызын түшүндүрүп турарын билүүгө болот.

Эгерде семантикалык маанинин жогорку психикалык процессин өнүгүү системасын Л.С.Выготскийдин теориясын

да карай турган болсок, жалпы таануу процесстеринин /коңул буруу, сезүү, кабыл алуу, эс ж.б./ ортоесундагы байланыштарды түзүп, семантикалык жактан мааниге карата анализдоого мүмкүндүк берет. Бул айтылган психосемантикалык процесстерди А.Н.Леонтьевдин окуучулары-В.Ф.Петренко, андан кийин А.Г.Шемелев өнүктүрүү менен этнопсихология илиминде колдонууга боло турган теориялык жана практикалык проблемаларды чечмелөөгө өзүнчө мүмкүндүк берген психосемантикалык мыйзамдарын ачыкташы, атайын изилдөө методдорду жаратышкан.

В.Ф.Петренко Россияда психосемантика илимин Л.С.Выготскийден кийинки улантуучу экендигин америкалык психологист М.Коул белгилеп, Петренкоуну Россиялык жапа Чыгыш-Европалык психология журналына чыккан статьясына баш сөз жазуу менен, "В Петренко-Россия психологиясынын классикалык проблемасын, АКШнын алдынкы психологдору иштеп чыгарган оперативдик технологиясын пайдалануу менен чечмелеп, өнүктүрүүгө жетишкен. Мындан жарым кылым мурда адам баласынын ойлоо проблемаларын орустун белгилүү психологу Л.С.Выготский сөзүн маанисин "базис" катары колдонууну сунуш кылган болчу. Бирок акыркы жылдары сөздүн мааниси жалпы речтик мазмунда түзүлгөн маалымат кандайдыр бир контексттеги мазмунду гана чечмелеп жаңы коомдук проблемаларды чечмелей албайт деген мазмунда сынга алынган. Ушул сындалган мазмундагы проблемалады В.Петренко Выготскийдин идеясын улантуу менен фактордук анализди негизге алып, сөздүн семантикалык маанисине карата улуттук мазмунга ээ болгон глоссалдуу проблемаларды чечүүгө боло тургандыгын көрсөттү. Анын изилдөөнүн системасындагы көпчүлүк методикалар улуттук мазмунга ээ болгон сөз тизмектеринин семантикалык маанисине карата психосемантикалык дифференциалдоо ыкмалары аркылуу этнопсихологиянын проблемаларын чечүүгө боло тургандыгын көрсөттү. Ошондой эле бул сунуш кылынган психосемантикалык концепцияга карата улуттук маданияттын көпчүлүк проблемаларын семантикалык маанисин системасы же "адам баласынын мотивациялык сферасын" колдонуу менен чечмелеп, анализдоого боло тургандыгын көрсөтө алды.

Л. С. Выготскийдин, А. А. Леонтьевдин, В. Ф. Петренкоун, А. Закировдун изилдөө жыйынтыгына караганда, психосемантика субъектинин аң-сезиминин реконструкциялагышына жараша инсандын "инплицитивдик теорияда", "субъектиниги" дүйнөнүн көрүнүшүн" кабылдоосуна карата психология коомчулугунда кеңири орун алып бара аткандыгын баса белгилөөгө болот.

Ошондуктан "дүйнөнүн көрүнүшүн" субъектинин кабылдоосуна карата спецификалык анализ жүргүзүү адам баласынын дүйнөнү таануу туурасындагы маалыматтын туура анализдеп, инсандын психологиялык проблемасын чечмелөөгө боло тургандыгы көрсөтүлөт.

Натыйжада, этнопсихосемантикада инсанга психосемантикалык изилдөө жүргүзүү менен ар бир адам баласынын жекече кайталангыс аң-сезимге ээ болушун көрсөтүп, чындык тарабынан таасир этип жаткан маалыматтын мотивине: уюштуруу системасына, социалдык жашоо ордуна, кабыл алууну структуралык системасына жараша боло тургандыгын көрсөтөт. Ошону менен бирге кабыл алып жаткан адамда кең, мазмундагы субъективдүү дүйнөнүн образдуу системасы кабыл алынат. Бул маалыматтардын субъективдүү баш мээде чагылышына жараша адамдын жүрүм-турумун бапкарууга боло тургандыгын айта алабыз.

Маалыматтардын семантикалык маанисин коомдук аң-сезимдин беримдиги катары кабыл алышы адам Саласын коом тарабынан берилип жаткан иш тажрыйбаларынын кристалдашкан түшүнүгү катары кабылданып, аң-сезимди пайда кылган билимдин өнүккөндүгү көрсөтөт. Ал эми коомдук аң-сезим бул учурда коомдук маалыматты алып жаткан адамга жекече гана гетерогендик стереотиптердин негизинде дүйнөдөгү чындыктардын турмуштук маңызына карата маалыматтарды жана предметтерди башкача түшүнүктөргө салыштыруу менен калыптанат. Мындай коомдук аң-сезимдин пайда болушу улуттук маданияттын тарыхый факторуна жараша болот. Улуттун басып өткөн тарыхы канчалык бай окуяларга, ситуациялык абалдарга дуушар болсо, коомдук аң-сезим ошончолук жогорку өнүккөн абалда болот. Коомдук аң-сезимдин өнүгүү процессиндеги функциясынын спецификалык өзгөчөлүгү этнопсихологиянын илим катары тарыхта

жашашына негизги фундамент боло алат.

Бул жогорку айтылган илимдин фундаменталдуу теориялык түшүнүктөрүнөн улам психосемантикалык теориялык түшүнүктөрдүн практикалык турмушта кеңири колдонулуп жаткандыгын айтууга болот. Колдонуу маалыматына маани бере турган болсок, азыркы мезгилде турмуш-тирчиликке көптөгөн психосемантикалык ыкмалардын жардамы менен ошол улутка мүнөздүү болгон коомдук жана күндөлүк аң-сезим мүнөздөлүүдө. Бул көрсөтүлгөн проблемалар психосемантикалык ыкмалардын негизинде, ассоциативдуу эксперимент ыкмасында, класстарга бөлүү /топтоштуруу/ ыкмасында, субъективдүү шкалалоо ыкмасында, семантикалык дифференциялоо ыкмасында, сөз менен түшүндүрүлбөгөн маалыматтарды семантикалык дифференциялоо жолу менен, инсанды семантикалык жактан дифференциалдоо ыкмасында жана инсанды конструкциялоо ыкмаларында изилденип аныкталат. Натыйжада, ар бир улутка, ар бир коомдук группаларга, инсандарга мүнөздүү болгон стереотиптер, менталитеттер жана имидждер аныкталып, биринен экинчисинин айырмачылыктары жана окшоштуктары айырмаланып, ар бирине мүнөздүү болгон спецификалык өзгөчөлүктөр изилденет.

Ал эми улутка, коомдук группага жана инсанга берилүүчү спецификалык сапаттар, экинчи жагынан, алар жашап жаткан коомдун экономикалык өнүгүшүнө, социалдык идеологиянын жүрүшүнө, улуттук маданияттын элдин калың катмарында жашоо шартына жараша болуп, жалпы аң-сезимдин өсүшүнө семантикалык жактан байланышты түзүп, өнүгүүгө негиз берип турат.

Ошондуктан, психосемантикалык теория жана практика жөнүндөгү түшүнүктөр ар бир улуттун этникалык маданиятын анализдеп талдоо, изилдөө ыкмаларынын негизги куралы боло алат. Факты катары "мейкиндиктеги семантикалык талааны тургузуу" төмөнкүдөй түшүндүрүлөт. Аны В.Ф.Петренко өзүнүн эмгегинде "мейкиндиктеги семантикалык талааны" үч этаптуу мүнөзгө ээ болгон иш-аракет аркылуу аткарышын сунуш кылган.

1. Биринчи этапта анализделе турган объектилердин өз ара семантикалык байланыштары изилденип, аныктала тургандыгын көрсөтөт. Биринчи этаптын продуктасы болуп анализ-

денип жаткан объектилердин окшоштук белгилерине карата топтоштурулуп, матрица түзүлөт. Ал топтоштурулуп түзүлгөн матрицалар өзүной-өзү баш-аламандуу болбостон, изилденип жаткан объектинин ички семантикалык структурасына жараша бири-бири менен байланышып, жалпылык системасына карата топтоштурулат.

2. Изилдөөнүн экинчи этабы изилденип жаткан объектин жалпы окшоштук, жакындык белгилерине карата математикалык жактан коррелицияланып, фактордук категориялардын системасын жүргүзөт. Фактордук категорияга болүүдөгү математикалык аппараттын сапаты боюнча көп кырдаалдуу шкалоонун негизинде пайда болгон факторлор мазмунуна карата бир канча факторлорго болуп өндүгү менен негизделет. /Окуп Я. 1974/ Бул математикалык аппараттын жардамы менен изилдөөлөрдүн фактордук категорияларга бөлүнүшү мазмундугу негизде эч кандай жаңылык алып келбейт, болгону изилденип жаткан объектилерди семантикалык жакындыктары боюнча группаларга топтоштуруп, жалпылоо планына ыңгайлашкан структуралык формаларга алып келет.

3. Үчүнчү этапта изилденип жаткан объект семантикалык мейкиндикте өз ара байланыш системасы боюнча бөлүнүтүрүлүп, интерпретацияланган шарттык негизин түзүп турат, б.а. изилдөө маалыматтардын жыйынтыгына карата салыштыруу аркылуу изилдөө жыйынтыгын сүйлөтүү, чечмелөө жыйынтыктары жасалат. Мындай изилдөө жыйынтыгын чечмелеп сүйлөтүү, топторго бөлүнүшү факторлордун инварианттарына /окшоштук варианттарына карата жалпы ойдуң максатын көздөгөн негизде изилденип жаткан объект топтоштурулгандыгын, факторлорго жана класстарга бөлүнгөндүгүн/ билүүгө болот. Жалпы коюлган гипотезаны чечмелеп далилдөө үчүн негизги керектүү эмпирикалык маалымат менен азыктандырып айтылган теориялык түшүнүктөрдү бышыктап турат.

Ал эми изилденип жаткан объектилерди геометриялык тегиздикте же мейкиндикте көрсөтүш үчүн семантикалык категорияга бөлүнгөн /Ф1, Ф3, ..., Фп/ өз ара түзүүчүлөрүнө караата n-мердик семантикалык талааларга сүрөттөлүштөрү тургузулат. Мында ар бир координата окторуна мүнөздүү болгон Ф-фактору, экинчи бир факторуна түзүүчүлөрү Х жана У маанилерине караата белгилүү бир орунду ээлейт.

изилденип жаткан объект туурасында белгилүү бир т.лануу процессине мүнөздүү болгон психосемантикалык маанидеги аң-сезимдин катеториялык сеткаларын пайда кылат.

Субъективдүү семантикалык талаанын аң-сезимдин катеториялык сеткаларына бөлүмүү принциби изилденип жаткан объектинин /биздин шартта улуттук маданиятка мүнөздүү болгон/ күндөлүк аң-сезиминө жараша бөлүштүрүлөт. Мындай операциялык принципке карата күндөлүк аң-сезимдин факторлорго бөлүнүшүн Петренко, Стенинанын /1981/ жана Закировдун /1989/ эксперименталдык изилдөө жыйынтыктарынан байкайбыз.

Балдардын аң-сезиминин когнитивдүү татаалдыгын субъективдүү семантикалык талаанын негизинде текшерүү үчүн балдарга жакындан тааныш болгон балдар жомогундагы каармандардын социалдык ээлеген ордуна карата баалоо шкаласы аркылуу аныктоого боло тургандыгы сунуш этилип жаткан мисалдан көрсөтүлгөн. Айталы биринчи учурда Петренко тарабынан изилденген орус маданиятында тарбияланып жаткан 5-8 жаштагы балдардын күндөлүк аң-сезимин семантикалык мейкиндигин тургузуп, психосемантикалык анализ жүргүзүш үчүн "жомок дифференциал" ыкмасын колдошу менен изилдөө жүргүзүлгөн. Изилдөө ыкмасынын куралы катары балдар жомогунан алынган Винни-Пух, Чипполино, Карлсон, Снежная Королева, Кот в сапогах, Буратино, Пьерро, Ослик Иа ж.б. ушул саяктуу бардыгы болуп жомоктун 20 каарманы алынып, алар балдардын көз карашы боюнча алардын жаш курагына ылайыктуу болгон инсандык сапаттарга карата бааланышкан. Мындай инсандык сапаттарга ишениш, дос, кайрат, уу, сулуу, акылдуу, ыйлаак, шүмтүрөк, шалкы өңдүү инсандын оң жана терс сапатын мүнөздөгөн 30 сапатка карата бааланып, фактордук анализдин негизинде бири-биринен семантикалык байланышы боюнча өзгөчөлөнгөн төрт факторго бөлүнгөн: "баалоо", "ич", "саксынуу", "оюнкураактык". Баалоо факторуна кайрылсак бир эле жомоктун каарманы изилдөөчүнүн жаштык, улуттук өзгөчөлүгүнө карата түрдүүчө мазмундагы сапаттар менен бааланганы байкалган. Мисалы, 5 жаш курактагы балдар үчүн жомоктогу каармандар тескери образда болучса, жүрүм-турумдун функционалдык абалына карабастан "жаман" деген сапатын айла-

насында "коркок", "анткор", "алдамчы" жана "куу" деген инсандык сапаттарга топтолушкан. Ал эми буларга салыштырмалуу жашы боюнча чоңураак балдар жогорку клармандарга тереңдирээк семантикалык дифференциалдык системада анализ берүү менен өздөрүнүн психикалык процессиндеги когнитивдик тескери болгон татаалдык системасын көрсөтө алышкан. Алардын ойлору боюнча, баатыр-"жаман", "тескери" каарман болгонуна карабастан, "кайраттуу", "чечкиндүү", "ишбилги" сапаттардан тургандыгы семантикалык жактан байланышкан бир катар инсандык сапатты бир факторго топтошура алышкан, Алсак Кар канышасы балдардын көз карашында: "ачуулуу", "каардуу", болгонуна карабастан ошол эле мезгилде "сулуу", "чечкиндүү" сыяктуу инсандык сапаттар бир фактордо жатып инсандык сапатка карата психосемантикалык терең анализ жүргүзгөндүгүнө күбө боло алабыз. Ушул эле эксперимент А. Закиров /1989/ тарабынан кыргыз балдарына жүргүзүлүп, инсандык сапаттардын фактордук категорияларга бөлүнүшү этникалык маданиятка, жер шартынын таасир этүү күчүнө, коомдук талантын зарылдык шартына жараша боло тургандыгы белгиленгеч. Эксперимент москвалык окумуштуулар жүргүзгөн ыкмага айрым өзгөртүүлөр киргизүү менен эки этап боюнча жүргүзүлгөн.

Биринчи этапта Петренко тарабынан көнүктүрүлгөн ыкма өзгөрүлүүсүз колдонулуп, изилдөө 6 жаш курактагы кыздар жана балдарга жүргүзүлгөн. Изилдөөнүн жыйындыгына караганда, москвалык бала бакчадагы тарбияланган балдар менен Кыргыз республикасынын Ош шаарындагы бала бакчасында тарбияланган балдардын дүйнөнү таанууга карата болгон психикалык когнитивдүү татаалдыктын айырмачылыгы байкалды. Орус балдарында жогорку көрсөтүлгөн ыкманын жүрүшүнө карата психикалык категория төрт семантикалык мааниге ээ болгон факторго бөлүнсө, кыргыз балдарында ушул эле изилдөөнүн жыйынтыгы семантикалык мааниге ээ болгон эки факторго бөлүнүп, изилденип жаткан балдардын дүйнөнү таанууга карата психиканын когнитивдик татаалдыгы тартып, жомоктогу каармандардын орус этникалык мүнөздөөчү улуттук элементтерди анча маани берип, инсандык сапатка карата болгон жабышуу /клейленүү/ принцибин начар уюштургандыгын байкоого болот.

Экинчи этаптагы изилдөөдө орус жомолундагы каармандарынын кыргыз маданиятында колдонулбаган "Карабас-Барабас", "Снежная Королева", "Иванушка - дурачок" өңдүү каармандардын ордуна кыргыз эл жомогунда колдонулган Меке-Чал, Кара-Доо, Ашикара-куш, "Чыпалак бала", "Эр-Төштүк", Чалкуйрук сыяктуу каармандар толукталып, эксперименттин мурунку этабына катышкан балдарга кайрадан изилдөө жүргүзгөндө дүйнөнү таанууга карата психикалык когнитивдик татаалдыгынын семантикалык маанисине карата инсандык сапаттар беш фактордук категорияга бөлүнгөн, б.а., классикалык мазмунга ээ болгон "баалоо", "күч", "активдүүлүк" жана коомдогу ээлеген статусуна карата "авторитеттүү" "авторитетсиз" делген факторго бөлүнүп, балдардын көз карашындагы түшүнүк, улуттук мүнөзгө ээ болгон этниканын элементтеринин аң-сезимдеги калыптануусуна жарыша боло тургандыгын мүнөздөйт.

Ошентип, изилдөө жыйынтыктарынан көрүнүп тургандай, дүйнөнү туура таануу улуттук маданияттын семантикалык маамилерине жарыша улуттук аң-сезим өнүгүп, дүйнөнүн көрүнүш элементтерин майдалап, ар биринин улуттук колориттеги белгилерине жарыша маани берүү менен улуттардын этникалык жактан айырмалана тургандыгын белгилейбиз. Бул көрсөтүлгөн факты кыргыз элинде айтылып жүргөн "Кийген койнок денеге жакын" деген макалдай ар улуттук маданияты психикалык жактан өз улутунун элине өзгөчө мааниге ээ экендигин айтууга болот.

Этнопсихологияны психосемантикалык теория жана ыкма боюнча анализдегенибизде, улуттук маданиятка семантикалык негизде анализ жүргүзүү эки багыттагы милдетти аткарат. Биринчи, улуттук маданияттын элементтерин өз ара жакындыктары боюнча "клейлеп", топтоштуруу аркылуу изилденүүчүлөрдүн жекече күндөлүк аң-сезимине операциялык анализ жүргүзүү менен ар сезимдин категориялык структураларына бөлүштүрөт. Экинчи, аң-сезимдин бөлүштүрүлгөн категориялык структурасындагы системага жарыша семантикалык маанинин жалпылык мүнөзүнө карата конструкцияланган улуттук мүнөзгө ээ болбогон аң-сезимди жаратууга жетишпейбиз.

Айрым учурларда улуттук маданиятка карата жүргүзүл-

гөн психосемантикалык анализдөө, улуттук мүнөздү сүрөттөгөн маалыматтар денотативдик жактан биз каалагандай дифференциаланбастан улуттук маданияттын мазмунун тарыхта тургандыгын байкайбыз. Ушундай фактыны улуттук оюндардын көпчүлүк түрүн сөз менен сүрөттөп көрсөтүүдө ат оюндун мазмунуна жараша айрым бир туюу сезимдери менен басымдуу бериле турган улуттун спецификалык өзгөчөлүктөрү берилбей, көмүскөдө калып калышы ал улуттук оюндардын коомдогу статусдук деңгээлин бир канчага төмөндөткөндүгү практикалык турмушта көп учурайт. Кыргыздардагы Көк бөрү, /улак/ тартуу, Ордо, "Кыз куумай" улуттук оюндардан муну байкоого болот. Буларга психосемантикалык теорияда анализ кыла турган болсок, жалпы оюндун экстериризациялык мазмундагы кыймыл, күч, активдүүлүк, мотив, кызыгуу сүрөттөлүп, патриоттуулук туюу сезиминдеги намыс, астеникалык /он/, стеникалык /терс/ туюуулар, стресстик абалдар сыяктуу психикалык процесстер, кеңири берилбей калган учурлар байкалат.

Бул проблеманы улуттук колоритте толукту менен көрүүчүлөргө, окуучуларга /китеп окуучуларга/ толук жеткирүүдө психосемантиканын конотативдик мазмуну чоң мааниге ээ. Натыйжада, улуттук маданиятка этнопсихологиялык анализ жүргүзүүдө маданияттын ар бир элементине карата улуттук мүнөзгө ээ болгон стереотиптердин, менталлитеттердин жана имидждердин өзгөчөлөнгөн формасына, функциясына зарылдык керектигине жараша анализдеп таанууга мүмкүндүк берет.

Ал эми этнопсихологияны психосемантикалык жактан эксперименталдык изилдеш үчүн кыргыз улутуна мүнөздүү болгон фразеологиялык туруктуу түшүнүктөр көркөм адабияттагы образды мүнөздөөчү иш аракеттери улуттук этостун жалпы жүрүм-турумун башкаруучу мотивдер, инсандын жеке сапаттары аркылуу түзүлгөн ыкмалардын жардамы менен аныкталат.

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи - Ф., Кыргызстан, 1990,
2. Берндт Р.М., Берндт К.Х., Мир первых австралийцев - М., 1981
3. Бромлей Ю.В. Этнос и Этнография. - М., 1973
4. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность - М., "Наука", 1987,
5. Захаров А. Психосемантический анализ обиденного сознания в этнопсихологическом аспекте /на материале Кыргызского этноса/ М., МГУ. Канд дисс., 1994.
6. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. и Годовой цикл - М., Наука; 1989.
7. Народные знания, Фольклор, Народное искусство. Вып. № 4. - М., Наука 1991.
8. Неверов С.В. Общественно-языковая практика современно Японии - М., 1982.
9. Общая психология: Учебник, (Под ред. А.В. Петровский и др. - М., Просвещение, 1986.
10. Этнолингвистика (Отв. ред. Ю.А.Сорокин-М., Наука. 1988)
11. Николаенко Г.И. Очтогенез системных связей в лексике Психолгвистическое исследование вербальных ассоциаций. Дисс. канд. филол. наук., Минск, 1979.
12. Олейник И.С., Сидоренко М.М. Украинско-русский и русско-украинский фразеологический словарь, Киев, 1971.
13. Оликова М.А. Обращение в современном английском языке. Львов, 1979.
14. Окуя. Факторный анализ. - М., 1974
15. Холодович А. А. Глагол в современном японском языке Проблемы грамматической теории. Львов. 1979.
16. Штернберг Л.Л. Гильжи, орьги, гольды, негичальцы, айны, Хабаровск, 1993.

ЭТНОПСИХОЛОГИЯДАГЫ УЛУТТУК - МАДАНИИ
БАЙЛАНЫШТАР.

§ 1. МАДАНИЯТТЫН УЛУТТАР АРАЛЫК МАМИЛЕСИНИН
ЭТНОПСИХОЛОГИЯСЫ.

Улуттар аралык мамилени турмушка ашыруу азыркы коомдук илимдерде кеңейтилген мааниде жашоонун түрдүү сферасындагы ишмердүүлүгүнө түрдүүчө аспектилерде көрсөтүлөт. Экономикалык мамиле, саясаттык мазмун өз ара кең мааниде уюштурулса ал эми тар мааниде социалдык психологиянын мыйзамында улуттар, инсандар аралык мамиленин устанозкасына, багыттүүлүк системасына, адамдардын коңулунө, ойтолгоосуна/көйгөйүнө/ жана мамиленин уюштурулуучу көз карашына жараша түрдүү улуттук маданияттардын компоненттеринин өз ара байланышына жараша аныкталат. Коомдук илимдердин илимий изилдөө жыйынтыгына караганда, ар бир улуттун маданияты ошол жашап жаткан мамлекеттин өндүргүч күтөрүнө, социалдык кызыкстардын катмарларына, жалпы максат үчүн жүргүзүлгөн саясатына жараша өтүүгө этабында болушат. Ошондуктан ар бир улуттук өз этникалык өзгөчөлүгүн ата-бабадан калган салтына мүнөздүү болгон маданиятына, улуттун тилине, руханияттык каада-салтына, улуттук аң-сезимине, моралдык жүрүм-турумдун адептүүлүк нормасына, үри-адатына жараша көрсөтүүгө жетишет.

Көптөгөн дискуссиянын жыйынтыгына караганда улуттук маданият элдердин географиялык шартына, диндик ишенимине, мамлекет жүргүзгөн идеялогиясына, элдик салт-санаасынын түрдүү ритуалдарына карата кайталангыс этникалык мүнөздөөчү экинчи бир улуттук маданиятка өтүүгө мүмкүн болбогон сапаттары боюнча айырмалануу турат. Улуттар аралык маданияттын өз ара байланышта болушу ал маданияттын сырткы формасын гана өзгөртүп, ички мазмуну өзгөрүүсүз калат. Көпчүлүк учурларда мындай көрүнүш улуттук мүнөзгө ээ болгон кесиптик багыттары иш-аракеттин функциясынын өгөрүшү менен байкалат. Мындан көрүнүш тургандай, улуттук маданият ар бир элдин турмуш - тери дилигинде жашап, ошол

элдин турмуш-тиричилигин байкаруу менен экинчи бир улуттук маданияттын тийгизгек таасирине карата өнүгүп турат. Өнүгүү маданияттын байланышындагы пайда болгон негизги мотивге жараша болот. Биринчиси улуттар аралык мамилени уюштуруу учурундагы установканы жаратуу мотивине жараша болсо, экинчиси социалдык психологиянын негизинде түзүлгөн коомдук аң-сезим улуттук колориттеги моделин түзүү мотивине ылайыкташат.

Ошондуктан улуттар аралык маданияттын өз ара байланышын этнопсихологиянын мыйзамында чечмелен, жалпы коомдук программаны деңгээлине жеткирүү, кыргыз элинин улуттук маданиятындагы конструкцияланган установкасына, аң-сезимдин моделине жараша өнүгүшүн, дүйнөлүк маданияттын өнүгүү мыйзамынын элементтерин колдонуу аркылуу жетишет. Улуттук элдердин жана мамлекеттердин өз ара байланышында маданият өзүнөн-өзү эле өнүгүп, жалпы дүйнөлүк маданиятка өсүп чыкпайт. Андыктан ар бир улуттук мамлекет жалпы дүйнөлүк маданиятты көздөп, өз улутуна мүнөздүү болгон маданияттын кайталангыс спецификалык өзгөчөлүгүнүн оң жана терс стереотиптерине жараша мамилени уюштуруу менен өнүгүү этабына ээ болушканда гана улуттук маданият дүйнөлүк маданияттын деңгээлине өсүп чыгат.

Америкалык психолог, жана маданият изилдөөчүлөр Д. Кэмпбелл жана О. Клайнберг өз изилдөө элементтеринде улуттар аралык мамилени уюштуруу учурундагы колдонулган маданиятка жараша өз ара байланышын жаткан улуттардын оң жана тескери мүнөзгө ээ болгон стереотиптерин эске алынуу менен уюштурулса, маданияттын универсалдуулугу күчөп, улуттар аралык карама-каршы келүүчүлүккү төмөндөтүп, өз ара бир-бирин түшүнү, деңгээлин жогорулата тургандыгын көрсөтүшкөн. Ошондой эле улуттар үчүн жалпылык мүнөзгө ээ болгон маданиятты таап, мамилелешүүдө жалпы проблеманы чечүү үчүн тоскоолдуктарга учураганы ар бир улуттун этникалык мүнөзгө ээ болгон, өзгөчөлөнгөн маданияттын элементтерине маани берип, алардын мазмунуна карата изилдөө иштерин жүргүзүүсүн баса белгилешет.

Ал эми англиялык изилдөөчү С. Бокнер улуттар аралык мамиленин уютурулушундагы маданиятка чоң маани берүү менен мамиленин туура жана оң, мааниде уютурушу ар бир

улуттун этникалык мүнөзүнө ээ болгон маданияты сыйлап, ал маданияттын функционалык абалындагы ритуалга жараша мамиле жасоо мыйзамды ар бир улутка мүнөздүү болгон маданиятта колдонуу менен чечүүгү сунуш кылат. Бул окумуштуунун оюна караганда, мындай функционалык деңгээлде иш алып баруу көпчүлүк учурда улуттар аралык жер-жер байлыктарын ортодон пайдалануда, билим алуу жана эмиграциялык формада жашоо учурунда, дүйнөлүк маданиятты өркүндөтүү максатындагы жүргүзүлгөн этнографиялык, социологиялык жана этнопсихологиялык байкоо-изилдөө керек экендигин растайт. Изилдөө расмалык, диндик, тилдик окшоштуктарга жана айырмачылыгына карата жалпы мүнөзгө ээ болгон этностун коомдогу ээлеген ордуна, укук мыйзамыча, коомдун кабыл алынган жүрүм-турумунун принциптерине жараша улуттук маданиятты бийиктик менен колдоонун адамзатынын жалпы проблемаларын чечүүгө бою тургандыгын көрсөткөн. /Степаненко Т.Г. в др. 1993/

Ушул эле проблеманы үчүнчү бир окумуштуу Г.Оливорт улуттар аралык өз ара жагымдуу байланышты түзүүнү маданияттын элементерине таануу менен эки тараптык кызматчылыгын бирдей деңгээлде карап чечмелеш үчүн: 1) эки тараптын онүгүү системасындагы экономикасына, маданиятына, билим деңгээлине карабастан, эки тарап коомчулукта бирдей статустук укукка ээ болуш керек экендигин көрсөтсө, 2) эки улут бул учурда бирдей көз карашта болуу тургандыгын белгилейт; 3) жалпы чечиме турган проблема ар бир улуттун зарылдык керектигине жараша чечилиши керек экендигин көрсөтсө; 4) сөзсүз жалпы проблема ар бир улуттун салтына, маани-көптүк бийиктиги мыйзамына жана шилдик ниетинен көз карашына жараша чечмелене тургандыгын белгилеген.

Жогорку көрсөтүлгөн теориялык маалыматтарга караганда, улуттар аралык маданияттын өз ара байланышы, айрым субъективдүү жана объективдүү факторлордун негизинде өз ара мамиледе баалуу менен дүйнөлүк маданияттын конструктивдүү моделни түзөт. Ал эми аны онүктүрүүдө жалпы адамзат үчүн керек болгон жана улуттар аралык маданияттын керек экендигин көрсөтөт.

Ошондуктан дүйнөлүк бирдиктүү маданияттын мыйзамында улуттук проблемаларды чечүүнү социалдык мүнөзгө

ээ болгон адаптацияга жараша болот. Алда башка улуттардын өкүлдөрүнүн башка маданиятта, жер шартка, саясий идеологияны ач адам үчүн жакшылык сыяктанган жаңы шартка көңүгүү процессине жараша ишке ашат. Бул айтылган проблемалык ситуацияларды факты менен көрсөтүш үчүн англис тилинде сүйлөгөн Батыйа Европадагы элдерге мүнөздүү болгон социалдык адаптациядан мазмуну боюнча айырмаланган "Эджастменттик психологияга" чоң маани беришкен. "Эджастменттик психология" бул биоэволюциялык жаңы социалдык адаптациядан айырмаланып, экөөнүн өз ара байланышынын негизинде чечилеңгөн инсандын феноменологиялык патология туурасында жумуш алып барыла тургандыгын эскертишет. Нерв системасынын патологиялык бузулуу, ал адам жашаган коомго, чөйрөгө жараша болуп, айрым тартип бузуунун кылмыштуу иштерине улуттук маданияттын негизин түзүп турган өзөгүнө жеткиликтүү түнүбөстүктөн болгондугун батыш өлкөнүн биохеористтик агымды жактоочу окумуштуулар К.Л.Холл, Э.Н.Толмен баса белгилешип, улуттук маданиятты тереңдеп үйрөнүү үчүн маданияттын бардык элементтерине карата категориялык сеткаларды деталдап бөлүү керек экендигин сунуш этишкен. /Стефаненко Т Г и др. 1993/

Ошондуктан, англичык психолог С.Бокнер улуттар арасындагы маданияттын өз ара байланышы төмөндөгүдөй төрт жалпылык мүнөзгө ээ болгон категориясын сунуш кылган:

1. Геноцид-өнүгүүнүн цивилизациясынын негизинде тайпалык мазмунга ээ болгон элдердин /улуттардын маданияты, салты, тили зордолун, бара-бара үстөмдүк жакка кызмат кылуу;

2. Ассимиляция-бийликтеги күчтүү тайпалар акырындык менен өзүнө коңшуланган элдердин аз улуттук этносуна өткөрүп алуусу;

3. Сегрегация - улуттук маданияты артта калган элдер өз дөрү өнүккөн элдердин этносуна көңүлүн кетиши;

4. Инеграция - өз тайпасына мүнөздүү болгон улуттук маданият салт-санаасын, үрп-адатын, диний сактоо менен өз басымдуулугун көрсөтө алган тайпалардын маданиятын пайдалануу менен өнүгүшү;

С. Бокнер улуттар аралык маданиятын өз ара байланышындагы бөлүштүрүлгөн категорияларынын ичинен төртүнчү

категорияны дүйнөлүк маданиятты өнүктүрүүдө колдонууга боло тургандыгын сунуш этет. Ошону менен катар Бокнер өзүнө риторикалык/суроо коюу менен бышыктоо/суроо берүү менен эгерде азыркы күндө ушундай коомчулук боло турган болсо, адамдардын /биздин шартта улуттар/ ортосундагы улуттар аралык байланышты туура чечүүнү төмөнкү категориялык типтери аркылуу маданияттар аралык байланышты дүйнөлүк маданияттын деңгээлинде чечүүгө боло тургандыгын көрсөтөт. Мындай категориянын типтерине:

а) "өтүп кетүү" - өз маданиятын таштап, башка маданиятка өтүп кетүү тиби кирет.

б) "цивонисттик тип" мындан бөлүк маданиятты таптакыр эсепке албай, өз маданиятынын маанилүү жактарын даңазалоо жана экинчи улутка таанылуу;

в) "маргиналдык тип" - бирдей маанидеги эки маданияттын /өздүк жана башка маданиятын/ ортосунда качып, бир чечимге коё албаны, инсандардын ички конфликтке учурап, башы айланып, тандоо системасынын мазмунун жоготкондугу менен мүнөздөлөт;

г) "орточолук тип" мында эки маданиятты бирдиктирип, ортосуна ар бир улуттун кызыкчылыгын коздоп, жалпы проблеманы чечмелей ала турган чечимди чыгара алууну түшүнөбүз.

Ошентип, Батыш Европанын психологдору көптөгөн изилдөө нәтижелерин жыйынтыгына таянуу менен жогору көрсөтүлгөн улуттар аралык маданиятын өз ара байланышына карата бөлүнгөн категориялык типтердин бирин экинчисинен айырмалап кароого болбой тургандыгын негиздешкен. Ал эми улуттар аралык маданияттын өз ара байланышындагы кубаттоо, колдоого алынуу, бир улуттун өкүлдөрүнүн экинчи бир улуттун маданияты тарабынан альтернативдик мазмунда "социалдык колдоого алынуу" социалдык адаптация учурундагы эске аларлык элемент экендигин көрсөтө алышкан. Мууну өзү эки маданияттын ортосундагы улуттук мамилени түзүү учурунда сөзсүз ошол мамиле, сөз болуп жаткан социалдык чөйрөнүн колдоосуна ээ болгон мамилени уюштуруу, дүйнөлүк мазмунга ээ болгон жалпы маданияттын өсүп өнүгө тургандыгын көрсөтөт.

Ошондой болгону менен, реалдуу чындыкта ал келке

туруштук бере албастан, көпчүлүк учурларда этноцент; ист-тик мүнөздөгү өз ара байланыш сырттан келип, этникалык мүнөздөгү бөлөк маданиятты кабыл алуу мезгилинде маданияттын "ээси" менен "меймандын" ортосунда мамиле келишпөөчүлүктү пайда кылып, душмандык туюу сезимдерин пайда кылат. Мындай маданияттын өз ара мамиле келишпөөчүлүгүн англис изилдөөчүсү К.Обергомдур /1960/ психология илимине киргизген термини боюнча айтканда "маданияттык шокту" пайда кылат. "Маданияттык шок" дегенде бөлөк маданияттын чөйрөсүнө кабылуу менен, адам башка маданияттын моралдык нормасындагы эрежени толук аткара албай жашоо-тиричилигинде ориентациясын жоготуп коюусун түшүнөбүз, б. а. бөтөн маданияттын эрежесинде көнүгө албоо, айрым бир адамга тубаса берилген адатты таштай албоо жана тескерисинче, көнүгө албоону айтабыз. Мындай "маданияттык шоктун" ориентациясын жоготууну дифференциалдоо менен К. Обергом "маданияттык шоктун" алты аспектисин аныктап бөлүштүрүүгө жетишкен:

1. Адам баласынын психологиялык адаптацияга көнүгүү үчүн психикалык шартка дуушар болот. Булардын симптомдоруна өзүнөн-өзү жининин келиши, уйкусунун качышы, психикалык тең салмактуулук абалдан чыгышы /мындай маданияттык шокту адамдарды "маданияттык мазмундагы" ой басып, өзүнөн-өзү сарсанаага батышы мисал боло алат/.

2. Көнгөн шарттап, чөйрөдөн ажыроо менен, досторунан, коомдо ээлеген статустук ордуна, кесиптик ык-жөндөмдүүлүгүнөн ажыраган сыяктуу туюу сезимдердин пайда болушу менен пайда болот /мындай маданий шоктогу жаңы чөйрөдөгү депрессиялык сезүү деп айтууга болот/.

3. Курчап турган чөйрөгө карата душмандык сезимдин пайда болушуна жараша ал жердин маданиятынын элементтеринин, чындыкта ташаган маалыматтарынын маанисине дал келбеши, б.а., жек көрүү сезиминде, чындыкты кабылдоодон баш тартуу.

4. Инсандын өзүнүн баалуулук ориентациясынын жана коомдогу ээлеген ролдук позициясынын жекелик мүнөзүндө баш-аламан болуп бузулушу, б.а., коомдогу ээлеген ролдук позициясынын баалуулук системасын жоготушу.

5. Моралдык нормадагы маданияттын эрежесине карата

тынчсыздануу мунун симптомуна, таң калуу, өзүнөн-өзү үркүү, чоочурксо, өзүн дайыма ыңгайсыз сезүү жана өзүнөн-өзү кайгыруу кирет.

6. Өзүн курчаган чөйрөгө карата эффективдүү таасир этүүгө өзүн күчсүз, жансыз сезүү сезимине ээ болушу ж.б. ушул сыяктуу симптомдорду көрсөтө алган.

Ушул эле проблема туурасындагы экинчи бир окмуштуу изилдөөчү Дж-Берри /1992/ өзүнүн авторлоштуруу менен бирдикте: маданияттык шоктун ордуна "маданияттык шыруунун стресси" деген стресстин теориялык моделин сунуш кылган. Бул автордун оюна караганда, бөлөк улуттук маданиятка көнүгүү ал маданияттын идеологиясын алуу, үч этап аркылуу ишке аша тургандыгын көрсөткөн. Биринчи, чын коңул менен берилип, энтузиазмдык демилге менен башка маданиятты өзүнө алууга аракет жасоо; экинчи фрустарциялык туюу абалына учуроо, б.а., депрессияга, тоскоолдуулукка, кийгилишүү туюу сезимине ээ болуу, үчүнчү этапта акырындык менен канааттануу жана ишеним туюу сезимине ээ болуу абалын көрсөткөн.

Ошентип, көпчүлүк эмпирикалык изилдөө жыйынтыктарга караганда, "маданияттык шок" же "маданияттык шыруунун стресси" улуттук элдин аң-сезими деги жашоо убактысына жана коомдук шарттын коштоосуна жараша болот.

Алардын ичинен:

-маданияттар арлык окшоштуктарга жана айырмачылыкка жараша болот

-көпчүлүк учурда улуттук маданияттын жекече айырмачылыктарына карай болот. Булар жаштык өзгөчөлүгүнө, жогорку интеллектуалдыгына, жогорку билимдүүлүгүнө тоскоолдук келет.

-бөлөк маданиятка келген учурдагы жекече кесиптин ык-жөндөмдүүлүккө жараша иштей алат. Келген адамдардын ошол өзү келген жерине тааныштары, достору, кесиптештери боло турган болсо, тез көнүшүп кетет.

Ошентип, жогорку изилдөө жыйынтыктарга караганда, улуттар аралык маданияттарынын өз ара байланыштары аркылуу адам баласынын дүйнөлүк деңгээлиндеги өнүгүшүндө бир эле патологиялык симптомдор жашабастан, аларды өздөштүрүү үчүн керек болгон ык-машы уу, билим деңгээли

чоң мааниге ээ экендигин ушул проблема боюнча иштешкен С. Бокнер жана А. Фернеманын эмгектеринен кеңири окуп үйрөнө алабыз. Ошондуктан, бөлөк улуттун маданиятын терең үйрөнүүдө өзүнө керектүү маалыматты алыш үчүн сөзсүз өз улуттук маданияттын жакшы өздөштүрүп, ага салыштырмалуу окшоштуктарына жана айырмачылыктарына жараша карама-каршы коюу менен жакшы жана көбүрөөк үйрөнүп "маданияттык шокту" алып таштоого болот.

Маданияттар аралык өз ара байланышты күчөтүп жогорулатыш үчүн, үйрөнүүнүн төмөндөгүдөй үч моделинин конструкции сунушкылынат:

- Окутуунун методу аркылуу үйрөнүү дидактикалык жана эмприкалык негизденишке ашырылат;

- Окутуунун мазмуну аркылуу үйрөнүү. Мында маданияттын спецификалык жана жалпы мазмунуна жараша үйрөнүлөт;

- Максаттын акыркы жыйынтыгына жараша умтулуу. Мында үйрөнүү таачууга, эмоциянын жана жүрүм-турумдун, акыркы кыймыл аракеттин уюштурулушуна жараша окуп үйрөнүлөт.

§ 2. "МАДАНИЯТТЫК ШОКТУН" ТҮРЛӨРҮ ЖАНА АНЫ ЖОЮНУН ЖОЛДОРУ.

Л. Колстун /1987/ изилдөө жыйынтыгына карата, маданияттар аралык өз ара байланыштар пайда болгон "маданият шогуун" жоготуп башка маданиятты окуп үйрөнүүнү төмөндөгү типтеги класстарга бөлүнөт;

1. Агартуу-мында негизги максат адам баласын кызыктыргал экинчи улуттун маданиятынын этникалык өзгөчөлүктөрү туурасындагы маалыматтарды үйрөнүү жөнүндө түшүнүк берет. Америкада эми рафияланып жарган элдерде жүргүзүлгөн изилдөө жыйынтыгына караганда "маданияттык шокту" жоготуу же барган жеринде социалдык жактан көнүгүү бир эле ал жердеги улуттун маданиятын, көркөм адабияттан кинофильмдерден жана газета-журналдардан берилген маалыматтарды үйрөнүү менен эле алынып ташталбастан ал улуттун этникалык өкүлдөрү менен түздөн-түз өз ара мамиленин деңгээлинде негизинде боло тургандыгы көрсө-

түлгөн. Бул низиндоо жыйынтыгына карата окуп үйрөнүү эки жактуу программа аркылуу ишке ашат:

а) Божомолдуу бгыт алуу аркылуу окуп үйрөнүүнүн негизги максаты болуп, үйрөнүлүп жаткан маданияттын китепте жазылган эрежесин найдаланып үйрөнүү абалына отуу, үйрөнүлүп жаткан маданияттын мыйзамыга ылайыктуу өз жүрүм-турумун башкарууга үйрөнүү "Эмнени жасаса болот, эмнени жасаса болбойт".

б) Көрсөтмө алуу. Бул учурда башка маданиятка көнүгүп жаткан адам түздөн-түз экинчи байланышуу же үйрөтүүчү адеби тарабынын керектүү эскертүүлөрдү, көрсөтмөлөрдү, алуу менен окуп үйрөнүү абалына өтөт.

2. Тренинг. Бул учурда экинчи бир маданиятты окуп, үйрөнүп жаткан адам белгилүү бир программанын негизинде белгилүү бир багытты көздөгөн практикалык маанигуну жана психикалык жактан жогорку нерв системаны көнүктүрүү абалдарын айтабыз. Бул ыкманын негизги мотиви болуп "кайткенде окуп үйрөнсө болот" деген суроонун айтканасындагы программада иш алып барылат.

Ушул багытта иштеген дагы бир психолог Г. Триандистин /1971/ оюна караганда, тренингдик маанигуну же маданий шокту жоготуу, негизинен, эки маселени чечет:

- улуттар аралык маданияттын өз ара байланыштагы социалдык абалдагы эки адамдын ролдук оюнуна жараша уюштурулуп, улуттар аралык маданияттар окуп үйрөнүлөт.

-ойлонулган ролдук оюнда алынган билим маалымат чыныгы ситуациялык абалдарга колдонулуп, такталган, мааниктирылган билим катары, өздүк маалыматка айланып, керектүү учурларда колдонуу даярдалып коюлат. Мындай тренингдик ыкмалагы окуп үйрөнүүнүн бир канча түрүн көрсөтүүгө болот:

-биринчиден, контривидүү/билим таануу/тренинг мында негизги окуп үйрөнүүнү башка улуттук маданияты үйрөнүүдөгү татаал деп эсептелген моменттерине берилет. Үйрөнүүнүн татаалдыгын жоюу максатында ал маданиятты билген, ошол аяколордо болуп келген элдер чогултулуп, жолушуу, дискуция жана жачындан сүйлөшүү ыкмасында тездетилген билим алуу агартуу иши жүргүзүлөт.

Экинчиден, тренинг бихеверистик мазмунга ээ болгон сыйлык жана жазалоо алуу багытындагы моделдештирилген жүрүм-турумдун калыптанышына жараша иш алып барылат. Мындагы негизги жүрүм-турумдун башкарылышы бөлөк маданияттан жазалоо албастан, сыйлык алыш үчүн күч аракет жумшалат.

Үчүнчүдөн, тренинг белгилүү бир ситуациялык абалдарынын моделдештирилген абалдарына карата окутуу үйрөнүү уюштурулат. Мисалы, банкка улуттун маданиятындагы жетекчи менен экинчи бир улуттун маданиятындагы кызматчынын ролундагы өз ара мамилени негизинде уюштурулуп, өз ара мамилени уюштуруу абалында проблемалык ситуацияны чечмелоого багытталат.

Төртүнчүдөн мында тренинг ошол окутуу үйрөнүп жаткан адамдын жеке өзүн-өзү таңууга карата багыт алат. Мында адам өз улуттук маданиятын негизге алуу менен экинчи улуттун маданиятын ичине кирип өз ара байланышты жогорку эмоциялык деңгээлде чечүүгө аракет жасалат. Мындай маданияттагы өз ара байланышты түзүү америкалык изилдөөчүлөрдүн оюна караганда, "Америкалык байланыш модели" деп аталат. Мындагы негизги эске ала турган процесс, жалпы ишти жүрүшүнө эки маданияттын өзгөчөлүгүн бирдей негизде кароону эстен чыгарбаш керек. Ошондо гана эффективдүү жыйынтык чыгарууга болот.

Бешинчиден маданияттын атрибуттарына /керектүү белгилерине/ карата тренингдин уюштурулушу. Мында өз улуттук маданиятынын айрым бир белгилерине жараша үйрөнүп жаткан элдердин улуттук маданиятынын эрежелерин, жүрүм-турумдарын үйрөнүү түшүндүрүлөт. Бул атрибуттук проблеманы изилден үйрөнүүнүн зарылдыгы ар бир улуттун өз маданиятына мүнөздүү болгон, адам саласынын жашоо тиричилигинде керектигин канааттандыруучу жүрүм-турумунда өздөштүрүп мазмунга ээ болгон белгилерин түшүндүрүп, үйрөнүүгө мүмкүн: дүк берип турат.

Атрибуттук тренинг өзү дагы эки максатта үйрөнү: өт:

- а) банкка улуттук маданиятка ээ болгон адамдарды үйрөнүп жаткан маданиятта так жүрүм-турумду жасап, белгилүү аракеттердин аткаруу үчүн колдонулат;
- б) изилдөө жүрүшү турган адамдардын улуттук мадания-

тындагы атрибуттар аркылуу изилдене турган маданияттардын өз ара байланышын түзүү үчүн колдонулат. Бирок улуттар аралык маданияттарды окуп үйрөнүүдө тренинг ар дайым эле толук изилден үйрөнүүчүнүн суроо талабын канааттандыра албайт. Ошондуктан маданиятты окуп үйрөнүүдөгү тренингдик ыкманы дайыма улуттук мүнөзгө ээ болгон традициялык ыкма коштон турган болсо гана өз максатына жете алат. Себеби изилдеп жатып адам жогорку биз белгилеп кеткен өзгөчөлүктөрдөй эч качан өз маданиятын толук жоготуп, таштап үйрөнүп жатып маданиятына биротоло өтүп кетпейт.

§3. УЛУТТУК "МАДАНИЯТТЫ АРГЫНДАШТЫРУУ" ЭТАБЫНДАГЫ ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛÜК.

Жогорку көрсөтүлгөн прографиятагы проблеманы толугураак чечмелеш үчүн америкалык изилдөөчү Р.Альберттин /1983/ улуттар аралык маданиятын изилдөө техникасын жогорлатуу үчүн сензитивдүүлүктү түшүндүргөн "маданиятты аргындаштыруу /ассимиляциялоо/ "көп функциялуу" ыкманы колдонууну сунуш кылабыз. Бул ыкманын максаты-үйрөнүп жаткан маданиятын өз маданиятынын көз карашында кабыл алуу менен үйрөнүү /дүйнөгү кабылдоо/ керек экендигин түшүндүрөт. Ошондуктан башка улуттун маданиятын өз маданиятына салыштырмалуу үйрөнүүдө "маданиятты аргындаштыруу" тренингдин атрибуттары катары кабылданган окуп үйрөнүү ишке ашырылат.

Ал эми "маданиятты аргындаштыруу" томондөгүдөй этаптарды уюштурууна жараша пайда болот.

1. Болгон гана боло турган окуялардын ситуацияларын талдоодо, эң чоң маанилүүлүгүнө, маңызына, эки маданияты бириктирип жана айырмалап турган белгилерине карата талдалат. Мындай талдоо америкалык изилдөөчү Г.Триандис акын авторлоруну менен жасаган изилдөөсүндө маданиятын аргындагысы, биринчиден, эки маданияттын окуяларын өз ара мамилелешүү учурундагы психикалык абалында талдалса, экинчиден, экинчи бир улуттук маданияттан келген меймандар тарабынан чатактануу абалы башталып көпчүлүк учурда алардын башка маданияттын туура эмес талчуулоо учурунда талталат. Үчүнчүдөн, эң керектүү билимди башка

маданияттан тандап алышат.

Бул учурда улуттук маданиятка мүнөздү болгон стереотиптер, күтүлгөн ролдук абалдар, баалуулук системалар жана жүрүм-турумдун ар түрдүү нормалары, түрдүү маданияттардын салттары, үрп-адаттары, ритуалдары эске алынуу менен ишке ашат.

Мындай талдоодо көпчүлүк учурда "жаңжалдык ситуациялар" изилденип жаткан элдин этнографиялык тарыхында адабияттарында жана түрдүү фольклоруна кеңири кездешет. Ошондой эле прессада /газета-журналда, теле жана радио берүүлөрдө/, атайын жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө көп учурайт. Ушундай ситуациялык абалдардагы "маданияттык аргындаштырууну" изилдөөдө, бүтпөгөн сүйлөмдөр, изилдөөнүн окуя туурасында сын-пикирин аныктаган ыкмалар колдонулуп, такталат.

2. Окуяларды системалаштыруу этабы.

Бул биринчи этаптан алган маалыматтарга талкуу жүргүзүлүп, баалуу чечимдер жасалып, эки маданиятты жакшы билген, билимдүү эксперт тарабынан текшерилип, алымча-кошумчасы боюнча толуктоолор кигизилет.

3. Атрибуттарды бөлүп алуу этабы.

Изилденип жаткан маданияттын өнүгүшү тарабынан берилген эмоционалдык жана таануу процесстердеги абалдарына жараша өзгөчөлөнгөн улуттук маданиятка мүнөздүү болгон белгилери бөлүнүп алынат. Бул учурдагы иш аракет ситуациялык абалдын уюшулушуна жараша түрдүүчө ыкмаларды колдонуу менен ишке ашырылат. Мындай эпизодду бөлүп алууда психосемантикалык мүнөзгө ээ болгон ыкмаларды колдонууну сунуш кылабыз.

4. Атрибутту тандап алуу этабы.

Бул учурда альтернативдүү ишке аракет талап кылынат. Эгерде "маданиятты аргындаштыруу" учурда, маданиятты окуп үйрөнүү А маданиятына ээ болгон адам Б маданиятына ээ болгон адам менен мамилелешип, учурда изилдөөнүн жыйынтыгы А маданиятындагы адамдын кызыкчылыгын коздөгөн атрибуттар тандалып алынып, ошол учурдагы ситуациялык абал талкууланат. Экинчи учурда тескерисинче болуп кызмат кылат.

5. "Маданиятты аргындаштыруунун" толуктоо этабы.

Америкалык изилдоочу Г.Триандис толуктоонун эки жолун сулуш кылган:

Толуктоонун бринчи жолу болуп үйрөнүлө турган маданиятты үйрөнүлгөн жана үйрөнүлбөгөн инсандардын өз ара мамилесиндеги атрибуттук мамилелерге карата кемчиликке толуктоо киргизилет. Экинчи жолу болуп бөлөк маданияттын өкүлдөрүнүн өз ара мамилесиндеги инсандык сапаттардын жакшы жана жаман сапатарын эске алуу менен толуктоо киргизилет.

Ошондуктан "маданияты аргындаштыруу" улуттар аралык мамиле жасоо учурда төмөндөгүдөй ситуациялык шарты эсепке алуу менен толуктоо киргизип турушу керек:

а) Башка маданиятты тазнып, толуктоо киргизип турууда ал маданияттын элементтери бүтүн бир формада кабыл алынбаганына карабастан, инсанчын туюу сезиминин денгээлинс кабылдап, маани берип турушу керек.

б) Эң бай маданиятты пайда кылыш үчүн өз маданиятын түрдүү улуттун маданиятынын атрибуттук элементери менен толуктап туруу зарыл.

в) Жаңы спецификалык маданияттын трениндик программасын түзүүдө башка маданиятка конүгүүгө керектүү болгон проблемалар түзүлүп жаңы проблемалык толуктоолорду талап кылып турат.

г) Маданияттын интеграциялык онүгүшүндө колтогон спецификациялык мүнөзгө ээ болгон маалыматтар талап кылып атат. Бул көрсөтүлгөн улуттук маданиятын трениндик мазмунунда "маданияты аргындаштыруу" аркылуу жогорку биз белгилеп кеткен структуралык системада, маданияттар аралык байланышты түзүп, улуттар аралык мамилени жакындатууга болот. Ошону менен катар студенттерге этнопсихологиянын маңызын ачып берүүдө экинчи бир башка маданиятка сапаттык формада анализ жүргүзүшүнө мүмкүндүк берет.

Натыйжада салыштырмалуу улуттар аралык мамилени уюштуруунун этнопсихологиясынын майзамы керек экендиги көрсөтүлүп, этнопсихологияга киришүүгө багыт берет.

"Маданиятты аргындаштырууга" карата улуттар аралык мамилени өркүндөтүп, байланышты күчөтүү шартында бул проблемаларга байланышкан спецификалык өзгөчөлүктөрү үч кате-

горялык тема аркылуу чечмелөөнү сунуш кылабыз:

1. Маданияттар аралык мамилелешүү (общение) аркылуу жогорку эмоционалдык деңгээлде эки улуттун өкүлдөрүн бирин-бири таанып билиши дифференциалданып чечмеленет.

2. Башка улуттар үчүн анча мааниге алынбай аз белгилүү болгон маданияттык элементтерди, жаңы маданияттан бөлүп, окшоштуктары жана айырмачылыктары көрсөтүлөт.

3. Ар бир улуттук маданият спецификалык жактан өздүк маалыматка ээ болгон өзгөчөлүктөр бааланып, улуттардын жүрүм-турумун башкаруудагы функциясы, колдонуу формасы, маданияттагы жашоо орду, коомдогу статустук деңгээли аныкталат.

1. Этнопсихологиялык мыйзамда негизделген маданияттар аралык байланыш кыргыз маданиятындагы элдик билим, фольклор жана элдик искусствого карата көнүктүрүлгөн ыкмаларды колдонуп изилденген маалыматтарга карата башка улуттардын изилдөө жыйынтыктары менен салыштырылат.

Автордун көз каршына караганда ушул сунуш этилген айрым бир этнопсихологиялык предметтин маалыматтары сыяктуу психикалык мыйзамды окуп үйрөнүү өз бет алдынчалыкка ээ болгон майда мамлекеттер үчүн, элдин кызыкчылыгын көздөгөн көптөгөн проблемаларда чечүүдө мүмгүндүк берет.

Сөзүбүз кургак болбос үчүн МГУнун профессору В Петренко жана ОшУнун мугалими А.Закиров /1994/ тарабынан жүргүзүлгөн "улуттар аралык мамилени" изилдөө жыйынтыгына караганда, кыргыз республикасынын түштүк борборунда жашаган студенттер /кыргыздар/ орустарга, еврейлерге, америкалыктарга жана коңшулан республиканын этникалык элдерине казак, өзбек, тажик, туркмендердин улуттук этносуна карата стереотиптик кабылдоосу жашаган идеологиялык саясатка жараша боло тургандыгын көрсөткөн. Бул изилдөөдөгү эң контрасттуу көрүнүш кыргыздардын козу менен караганда, америкалыктар менен еврейлерге карата берилген этнос, таңтакыр ал элдин эдөрүнө жүргүзгөн изилдөөгө, жазылган адабияттарындагы маалыматтар менен дал келбейт. Мисалы, советтик доордогу идеологияга байланыштуу болсо керек америкалыктар кыргыздардын түшүнүгү боюнча бардыгы эле бай, эксплуататор, баскынчылык мүнөздөгү идео-

логия калыптанган ушул сыяктуу конструкцияланган инсандардын моделдери түзүлгөн. /А-Закиров, 1994/

Мындан биздин эл үчүн чет элдик этноско ээ болгон маалыматтар азыркы эркин соода рыногун оркүндөтүп, экономиканы жогорулатуу үчүн өтө керек экендигин билебиз. Ошону менен катар ушул эле учурда бирдиктүү экономикалык саясатты жүргүзүп иш алып барууда өз улуттук стереотиптерибизди меңгалитеттерибизди, имидждик формада көрсөтүш үчүн да этнопсихологиянын мыйзамдарын колдонуу замандын шартына ылайыктуу. Ачыгын айтсак кыргыз этносуна мүнөздүү болгон бардык элементти көрсөтүп, кыргыздын ким экендигин башка этностогу элдерге мамлекеттерге тааныштырышыбыз керек.

§ 4. КЫРГЫЗ УЛУТТУК МАДАНИЯТЫН ҮЙРӨНҮҮДӨГҮ ЭТНИКАЛЫК СТЕРЕОТИПТЕР.

(корутундунун ордуна)

Улуттар аралык маданияттын өз ара байланыш изилдөөдө этносторго мүнөздүү болгон стереотиптер жалпы маданияттын өсүп өнүгүшүндө чоң мааниге ээ. Канчалык улуттук этноско мүнөздүү болгон стереотиптерди так аныктай турган болсок, ошончолук ал улуттардык маданияты туурасында кеп маалыматтарды алып, жакшы таанууга жетишет. Натыйжада, инсандар, улуттар аралык өз ара байланыш жакшырып, дүйнөнү кабылдоого болгон көз караш жакындатып, өз ара мамиленин уюштурулушуна жол ачып турат. Мындай этнопсихологиялык мыйзамдын тастыкталышы улуттук маданияттарды эле тереңдетип, үйрөтпөстөн, спецификалык мүнөзгө ээ болгон улуттук өкүлдөрү туурасында ар тараптуу маалымат берип, бир улут менен экинчи бир улуттун ортосундагы мамиленин туура уюштурулушуна камсыз кылып турат. Ал эми улуттар аралык мамиленин туура уюштурулушу көптөгөн окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн жыйынтыктарына караганда, улуттук маданияттын этникалык стереотиптерине жараша боло тургандыгын азыркы мезгилдеги социалдык, жалпы, этноспсихологиялык жана этноспсихосемантикалык психология, социология илимдеринде иштен кен. Окумуштуулардын эмгектеринен учуратууга болот:

Мындай окумуштуу-изилдоочуларга америкалык журналист, психолог У. Липпман, Пуэрто-Рико, О. Клайберг, А. Тэшфел, Д. Кацом жана К. Брейлиндерди атай турган болсок, советтик доордо иштеген россиялык психологдорго В. Петренко, В. Асеев, Е. Конхева, Г. Стефаненкону кошууга болот.

Стереотип деген термин грек сөзүнөн алынып, бышык жана-так деген /бир нерсенин бетине калтырган из сөздөрдөн куралып, коомдо белгилүү кубулушту, абалды, адамды, тайпаларды түшүндүрүп турган бир канча белгилерин топтоштурушуп, жанылыкка мүнөздүү сапаты/образды/ билдирет. Бул түшүнүк алгачкы жолу полиграфиялык жумушта типографиялык наборду көбөйтүш үчүн басма учурундагы форманы көрөтүүдө колдонулган. 1922-жылы америкалык журналист-психолог У. Липпман тарабынан "Элдин коомдук ою" деген китебинде колдонулуп, адам баласынын жашоо турмушунда өтө көп маалыматтар курчап, адам баласына жалпы өнүгүшүндө бир канча тоскоолдуктарды азайтуу үчүн баш мээге келип жеткен маалыматтарды жакындыктары боюнча топтоштурулуп, бир маалыматтын айланасындагы социалдык стереотиптер аркылуу түшүнүүгө боло тургандыгын көрсөткөн. Бирок социалдык стереотип "дүйнөнүн көрүнүшүн" туура таанууга жогорку тактыкка дифференциалданып анализденбегени менен коом тарабынан керектүү болгон маалыматтарды таанууда убакытты үнөмдөп, жалпы маданияттын ичинен керектүү маалыматты болуп, тез таанып билүүнү камсыз кылып турат.

Социалдык стереотип дайыма психологияда инсандын "имплициттик теориясы" аркылуу кабыл алынып ошол кабылдоонун апперцепциялык эффективдүүлүгүндө жашоо менен феноменологиялык мүнөздө алгачкы шартты жана жанылыктарды пайда кылат. Мындай формадагы социалдык стереотиптерди кыскартып "социотип" деп да айтууга болот.

Ал эми этникалык мүнөзү өзгөчө болгон стереотип Липпмандан кийин тез эле колдоого алынып, америкалык психолог Пуэрто-Рико тарабынан америкада жашаган мексикалык афро-америкалыктардын улуттук этносун мүнөздөөчү стереотиптер аныкталган. 1950-жылдары америкалык психолог А. Тэшфел ушул элдик окумуштуу О. Клайбергдин "Чындыктын уругу" деген стереотипке карата айтылган гипотезасын

улантып, ошол мезгилдеги америкалык элдердин калечекте же мезгилдеги пландаштырылган акцияларынын банктарга башыра турган ойлос системаларнын стереотиптерин дифференциялоо менен: 1) тайпалар аралык айырмачылыктарды аныктаса; 2) окугүчтүү окуялар учурундагы, чындыкты изилдоого карата багытталган тайпанын мүчөлөрүнүн өз ара мамилелерин түзүп туруучу собентердин стереотиптерин изилдоого жетипкен. Изилдөөчүнүн оюна караганда, жогорку мисалдан көрүнгөн ситуациялык абалдардагы жүрүм-турумга, тайпалар аралык мамилелерге карата берилүүчү реакция, ал тайпаларды түзүп турулган адамдардын улуттук маданиятынын этникасына жарашат болгондугу белгиленген.

Бирок стереотип жогорку корсотулгондой ар тараптуу проблемаларды чечмелей алганы менен илимде жалгыз жакка бастан, өзүнчө жакын маалыматтар менен бирдикте жашай тургандыгын Россиялык психолог Т. Г. Стефаненкоуну /1993/ изилдөөлөрүнүн жыйынтыгына караганда ошол чындыктын негизин түзүп турган установкага, алдин жүрүм-турумуна, инсандык сапатына, ошондой эле этникалык маданиятына жарашат айырмалана тургандыгын айта алабыз. Бардык эле социалдык стереотиптер бардык элдерде, инсандарда бирдей боло бербестен, улуттун спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша боло тургандыгы корсотулгон. Ошондуктан бирдиктүү адам баласынын социалдык проблемасын чечүү үчүн бизге чейинки окумуштуулар социалдык стереотиптерди чыкдыкка карата чечмелөөдө ар тармактуу типтерди жана ыкмаларды иштеп чыгышкан.

Россиялык изилдөөчү Феофанов /1980/ У. Личинандын стереотиптик феноменине таянып, улуттук маданиятты мүнөздөгөн стереотиптерди бир канча типтерге бөлүштүргөн:

1. Улуттардын өкүлдөрүн кабыл алууда, биринчи болуп ал адамдын өзүнө, ул, туна маданиятына жа, аша мурда алынган маалыматтардын жалпылык мүнөздөгү белгилерине жараша класстарга болуп, стереотиптин мазмунун чечмелеген. Эгерде бизден дүйнө туурасындагы маалыматтарды кандайча кабылдообуз жөнүндө сурай турган болсо, анда биз ал дүйнөнү түзүп турган маалыматтарды /белгилерди/ ага чейинки тааныган маалыматтарыбызга салыштырып, жашылдык белгилерге карата таанып ала тургандыгыбызды айта алабыз.

2. Стереотип умуттарга, инсандарга, тубаса берилип, кандай шартта, абалда болбосун, алардын жашоо функциясын бышыктап, келечекке карата умтулуу кыймыл-аракеттин башкарат. Мындай динамикалык өнүгүү ар бир элдин маданиятынын өнүгүшүнө жана өнүкпөшүнө байланыштуу болот.

3. Стереотип улам жаңы эмпирикалык ык-жөндөмдүүлүктү калыптандырып турат. Анткени улам, коомдун өнүгүшү адам баласынын аң-сезимин жогорулатып, белгисиз керек болуп аткан маалыматтардын мурунку белгилерине карата кийинки коомдун алган билимдин негизинде кабылдап, ал маалыматтарды жаңы стереотиптерине пайда кылып турат.

4. Стереотип бир тектүү маалыматтарды мазмуну боюнча кыр-ла-карыш уюмдарга жайгаштыруу менен байкоочуга салыштырмалуу тааныш" жана "тааныш эмес" маалыматтарга карата бир кайма факторлорго болуп турат. Мындай факторлорго "Баалоо", "Активдүүлүк", "Күч" ж. б. баалоого карата "тааныштык дайыма" жакшынын" синоними болсо, "тааныш эместик" жамалдын синоними болуп дүйнө туурасындагы маалыматтарды бөлүштүрүп, айырмалал таанууга мүмкүндүк берет. Калган активдүүлүк, күч факторлору дагы ушул сыяктуу мүнөздөнөт.

5. Стереотип дайыма "баалоо" системасында жашап, дүйнөнүн элементтерин адам баласыны жашоо установкасына, эмоционалдык туя болуштарына жараша инсандарды жана умуттарды башкарып турат. Эскерте турган нерсе бул жерде стереотип эмоциянын элементтеринин жайындысы катары ыраыбастан, туяу сезимин пайда кылган мотивдин бир формасы катары каралат.

6. Стереотип даям эле аң-көзү болу бербейт. У Липпман идея-саттуулукту тескерин көз карашыгы адатка салыштыруу менен, адам аркылуу көңүлдүк учурда дүйнөнү кабылдоого болу тургандыгы көрсөтөт. Бул учурда дүйнөнү чындыкка карата кабыл алууда фактордун уюлдук маалыматтарына жараша болуп, дайым эле чындыктын негизинде тааныла бербестен көңүлүн адамдын негизинде да чындыкты кабылдоого беле тургандыгы көрсөтүлгөн. Ошондуктан кабылданган жаткан дүйнө туурасындагы маалыматтар баалуулук системасына ажыра менен В. Ф. Першнев тарабынан негизделген "өзү" жана "алар", "биздики", "алардыкы" деген инсандын

субъектисине мүнөздүү болгон сапатка карата стереотип, жалпы коомдук жүрүм-турумдук моралдык нормасын анык тоого жетишет.

Ошентип, Феофанов, Липимандын стереотиптик жалпылоо тиби менен дүйнөдөгү элдердин жүрүм-туруму, моралдык нормадагы эрежелерге жараша улуттук маданияттын этносуна мүнөздөөгө болгон категорияларга бөлүнө тургандыгын көрсөтөт. Натыйжада, ар бир улут башка улуттардан айырмаланган стереотипизацияга ээ экендигин түшүндүрөт.

Экинчи бир топ Россиялык психолог В.С. Агеев /1990/ жогорку стереотиптердин негизги типтерин изилдеп, бирин экинчисинен айырмалоого бөлө турган ыкмалардын томондөгүдөй класстарын көрсөткөн: 1) Стереотиптердин, түзүүчүлөрүн эркин сүрөттөп жазуу ыкмалары; 2) Эркин суроо-жооп алуу ыкмасы. Мында алдын-ала изилдөө максатына жараша тандалган инсандык сапат, этноцентризмге карата уюштурулган суроо-жооп, диагностика ык тестер жана социалдык мазмунга ээ болтом ситуациялык абалдарды баалоо, ыкмаларын айтууга болот; 3) Ар түрдүү формадагы көрсөтмөлүү /проекттивдүү/ ыкмалар; 4) психосемантикалык ыкмаларга карата бөлүштүрүлгөн.

Агеев тарабынан класстарга бөлүштүрүлгөн ыкмалардын арасынан азыркы мезгилде этникалык стереотипти анализдөөдө төртүнчү класска кирген психосемантикалык ыкма эл арасында кеңири колдоого алынып, улуттар аралык мамилени уюштурууда көптөгөн проблеманы чечүүдө, 1933-жылы америкалык изилдөөчүлөр Д. Кой жана К. Брейтн тарабынан америкадагы Приметан колледжинде окуган америкалык, афроамерикалык, кытайлык, англиялык, немецтик, италиялык, ирландиялык, япондук, еврейдик жана түрк студенттеринин этникалык айырмачылыктарын инсандык сапаттарына карата изилдөө жүргүзүшкөн /Г.Г. Стефанко 1993/. Бул изилдөөнүн жыйынтыгына караганда негизги этникалык жактан бири-биринен айырмаланган 5 стереотиптик өзгөчөлүктүн ордуна 12 личностун спецификалык сапаты туурасындагы ар бир улуттун этникалык айырмачылыктарын көрсөтө алган стереотип аныкталган.

Ушундай мисалды азыркы мезгилде психология илиминде популярдуу болуп аткач МГУнун профессору В.Ф. Петрен

конун эмгектеринен да учуратууга болот. Мисалы, психосемантикалык мыйзамда конүктүрүлгөн "коптүктүн идентифтү үлүгү" ыкмасын колдонуу м. ной орус жана азербайжан элдеринин улуттук этносу изилденип, алардын ортосундагы дүнүйөнүн көрүнүшү түрдүү деңгээлде кабылдана тургандыгы аныкталган. Петренконын айтуусуна караганда, күндөлүк жана коомдук ан-сезимдин калыптанышы улуттук этноско жараша болот. Себеби изилдөө учурунда эки улуттун өкүлдөрүнө бирдей мазмундагы инсандардын коомдук нормадагы жүрүм-турум эрежелерин /поступкаларын/ мүнөздөгөн суроолор /"жогорку билимге умтулуу", "үй-бүлөнүн бюджетин башкаруу" "турмушка чыккандан кийин үйүнө жолдошу жокто таанымдын мейманга чакыруу", "дайыма музейге, көрсөтмөлөргө, кино-театрларга баруу", "үйүндө жаныбарды кармоо" ж.б. 90 поступка / берилиши, алар " мен", "менин апам", "менин идеалым", " коомдун идеалы" жана о.э. орус, азербайжан, остон ж.б. 10 улуттун өкүлдөрүнө карата баалануу боюнча алынган маалыматты фактордук анализге алынганда, изилденүүчүлөрдүн аң-сезими дүйнөнү этникалык өзгөчөлүккө карата кабылдоодогу, "психикалык татаалдыгы" эки башкача факторлорго бөлүнгөн. МГУнун студенттерине жүргүзүлгөн изилдөөдө 8 мааниге ээ болгон факторго бөлүнсө, азербайжан университетинин студенттерине жүргүзүлгөн изилдөөдө негизин эки мааниге ээ болгон факторлорго бөлүнгөн/ Петренко В., 1988/.

Ушул эксперимент А. Закиров тарабынан көрсөтүлгөн мазмунда толук кыргызчалапган вариантта Ош университетинин бир курста окуган орус тайпасынын кыргыз этноско ээ болгон кыздарына жана кыргыз тайпасында окуган айыккыштактан келген кыздарына жүргүзүлгөн экспериментте орус тайпасында окуган студенттер тарабынан үч мааниге ээ болгон факторго бөлүнсө, айындан келген кыздар тарабынан эки мааниге ээ болгон факторго бөлүнүп, улуттук этностордун стереотиптери мыйзам ченемдүү боло тургандыгын биле алабыз. /А. Закиров, 1994/.

Эгерде, бул изилдөөнүн жыйынтыгына толугураак токтоло турган болсок, Петренко тарабынан түзүлгөн "коптүктүн идентификациясы" ыкмасынын техникалык куралы болгон поступкалары изилдөө учурунда азербайжан жана кыргыз

тилинне толук которулганы менен ар бир поступка улуттук мүнөзгө ээ болгон маалыматтарды сөз менен айтып болбой тургандыгы көрсөтүлөт. Экинчиден, ар бир поступка инсандын аң-сезиминдеги көмүскөдө жаткан улуттук менталитет, имидж аркылуу башкарыла тургандыгын айта алабыз.

Бул улуттук этноско шек келтирген эксперименталдык жыйынтыкты А.Закиров тарабынан улуттук этностун стереотиптерин кыргыз фразеологиясында психосематикалык негизде аныктаган экинчи бир эксперименттен карай турган болсок, жогорку экспериментке тескери көрүнүштөгү жыйынтыкты корүүгө болот. Бул жолу изилдөө бикмасы катары мурунку эксперименттеги поступканын ордуна кыргыз фразеологиясынан алынган, инсандык сапаттарды ар тараптуу анализдей алган функцияны, форманы, баолуулук системами ж. б. этиштик фразеологиянын 101 тизмеги алынып, алар улуттук этностор, кыргыз, казак, өзбек, орус, америкалык, еврей ж.б. он улуттун өкүлүнө карата бааланып, фактордук анализге алынганда, 8 мааниге ээ болгон факторго бөлүнүп, изилденүүчүлөрдүн аң-сезими дүйнөгө болгон көз карашы боюнча башка улуттардан калыңпай тургандыгын көрсөткөн.

Жогорку изилдөө жыйынтыктарына таянуу менен улуттар аралык этникалык айырмачылык О. Шпенглер, Гумбольдт, М. Коулдун концепциясына дал келе тургандыгы аныкталат. Ошондой эле бул теориялык жана практикалык изилдөө жыйынтыктарына таянуу менен кыргыз этникалык көз карашындагы гетеро-автостереотиптерге маани берүүгө жетише алабыз.

Жогорку изилдөө жыйынтыгына караганда, кыргыздардын көз карашы боюнча, орустар төмөндөгүдөй гетера-стереотиптеги мүнөзгө ээ: эмгектин майын чыгара иштеген, колунан ар нш келген, билимге жогорку демилгелүүлүк менен умтулган, улуттук маданиятын орто саклаган, коомдо орточо статуска ээ болгон, аракетине карабастан орточо ийгиликке жетчшкен, анчалык ак коңул эмес, бирок өзүн ак коңул, боорукер, жагымдуу көрсөтүүгө аракет жасаган, анчалык боор батырынын кете албаган улут экендигин мүнөздөйт.

Ушул эле учурда кыргыздар өз көз карашы боюнча төмөндөгүдөй автостереотиптерди беришет: чыныгы кыргыздар

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие.-М., Изд-во, 1990
2. Закиров А. Психосемантический анализ обыденного познания в этнопсихологическом аспекте /на материале Кыргызского этноса/ -Кан дисс.- М. МГУ, 1994.
3. Кюева Г.У. Опыт эмпирического исследования этнических стереотипов. //Психологический журнал.-1986, т.7, № 2.
4. Кэмпбэлл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. -М., Изд-во "Прогресс", 1980
5. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания, -М.. Изд-во МГУ.1988
6. Стефаненко Т.Г. Метод исследования этнических стереотипов. //Методы этнопсихологических исследований,-М, Изд-во МГУ, 1993
7. Феофанов О. А. Стереотип и "имидж" в буржуазной пропаганде. //Вопрос психологии. 1980. № 6
8. Франселла Ф., Банлистер Д., Новый метод исследования личности.-М., 1987
9. Bochner S. The social psychology of cross-cultural relations // Cultures in contact. Oxford etc., 1982.

МАЗМУНУ	
КИРИШҮҮ	3

БИРИНЧИ БӨЛҮМ.	
ЭТНОПСИХОЛОГОЯНЫН НЕГИЗДЕРИ.....	6

§ 1. Кыргыз этносунун психологиялык өзгөчө түктөрү.....	6
§ 2. Этнопсихологиянын методологиясын философиялык негизде түшүнүү.....	16
§ 3. Нильс Бордун маданият таануу философиясына киргизген "толуктоо принциби".....	31

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ.

ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫК БАЙЛАНЫШТАР.....	35
------------------------------------	----

§ 1. Этнопсихологиянын этнографияда чагылышы.....	35
§ 2. Этнопсихологиянын медицинада чагылышы.....	38
§ 3. Этнопсихологиянын таанып-бытуунун күндөлүк тырчиликте чагылышы	40
§ 4. Этнопсихологиянын элдик фольклордо мүнөздөлүшү.....	41
§ 5. Этнопсихологиянын улуттук салт-сана, үрп-адаттарда мүнөздөлүшү.....	47
§ 6. Этнопсихологиянын элдик искусстводо мүнөздөлүшү.....	50
Этнопсихологиянын психоллингвистикалык негизде мүнөздөлүшү.....	57
§ 8. Этнопсихологиядагы речтин ассоциативдик принциптери.....	64
§ 9. Психосемантикалык парадигма. Этнопсихологиянын психосемантикалык негизде таануу.....	70

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ.

ЭТНОПСИХОЛОГИЯДАГЫ УЛУТТУК- МАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАР.....	81
--	----

§ 1. Маданияттын улуттар аралык мамилесинин этнопсихологиясы.....	81
§ 2. "Маданияттык шоктун" түрлөрү жана аны жоюунун жолдору.....	88
§ 3. Улуттук "маданияттагы аргындагытыруу" этабындагы этнопсихол. гилык өзгөчөлүк.....	91
§ 4. Кыргыз улуттук маданиятын үйрөнүүдөгү этикалык стереотиптер (корутулдуруп ордуна).....	95

Учебное пособие
Закиров Акимжан

Введение в этнопсихологию

Редактор: Филология илиминин кандидаты доцент
Т. Танаев
Тех. редактор: И. Ковальчук
Корректор: М. Мамытов

Терүүгө 30.04.96 Басууга 21.11.96 ж. кол коюлду. Кагаздын форматы
60x84 1/16. 6 эсептик басма табай. Нускасы 2500. Булортын № 1949.
Оффсеттик ыкма менен басылды.

Ош облустук басмаканасы. Курманжан - Датка көчөсү, № 209.

SECRET
MHD 15

732299